

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Docent *Mats Hellspong*, Stockholm: Fältgrått och khaki. Om 1900-talets svenska arméuniformer som tidsspegel 33
Field Gray or Khaki 50

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Tom G. Svensson: Asa Kitok och hennes döttrar. Anmäld av fil.dr *Gertrud Grenander Nyberg*, Stockholm 51
Ål från Sargasso till gillesbord. Red. av Inge Gärsgård. Anmäld av fil.dr *Kurt Genrup*, Umeå 53
Georg Drakos – Gilda Stiby: När elektriciteten kom. Anmäld av fil.kand. *Göran Sjögård*, Lund 56

- Edith Hörandner: Model. Anmäld av intendent *Gunnel Hazelius-Berg*, Stockholm 59
Randi Storaas: Å velja fortid – å skapa framtid. Anmäld av fil.kand. *Ulla Centergran*, Göteborg 60
Margareta Gisselberg: Att stå vid spisen och föda barn. Anmäld av fil.dr *Lissie Åström*, Lund 61
Möbelhistoria på Gripsholm. Red. av Bo Vahlne. Anmäld av docent *Elisabet Stavenow-Hidemark*, Stockholm 62

KORTA BOKNOTISER

- Erikskrönikan. Red. av Sven-Bertil Jansson 64

RIG · ÅRGÅNG 70 · HÄFTE 2

1987

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*
Docent *Mats Hellspång*, Rigs redaktör
Docent *Elisabet Hidemark*
Intendent *Hans Medelius*
Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspång, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 60:–
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1987

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Fältgrått och khaki

Om 1900-talets svenska arméuniformer som tidsspegel.

Av Mats Hellspång

Föremålsforskningens anseende inom svensk etnologi, i varje fall inom den etnologi som bedrivs på universiteten, har varit lågt under de två senaste decennierna. Detta har flera orsaker. Det moderna industrisamhällets masstillverkade produkter har inte samma lockelse på forskarna som bondesamhällets traditionella och regionalt varierande; och det är allt mer i 1900-talets samhälle som svenska etnologer arbetar. Förskjutningen mot samhällsvetenskapliga perspektiv har inneburit att de gamla diffusionistiska teorierna har övergivits; och det var dessa som gav mål och mening åt föremålsforskningen.

Det är alltså inte förvånande att föremålen mist sin huvudroll i svensk etno-

logi, men det är å andra sidan förvånande att de nästan inte ens har en statistroll längre. De moderna föremålen uppvisar knappast regionala variationer och de berättar föga om sina upphovsmän. Men de berättar onekligen en hel del om sina ägare. Föremålens kommunikativa sida borde faktiskt intressera betydligt mer än den hittills gjort. Inte minst gäller detta kläder. Det har funnits ansatser till en förnyelse av etnologisk dräktforskning under senare decennier. Främst bör väl nämnas Bo Lönnqvists finländska avhandling "Dräkt och mode i ett landsbygdssamhälle 1870–1920". Men det borde finnas mycket mer att göra på detta område: kläders symboliska betydelse i olika tider och miljöer.

Svensk etnologisk dräktforskning har inte i någon högre grad intresserat sig för uniformer. Har man gjort det, har det huvudsakligen gällt att spåra uniformsmodets påverkan på den folkliga klädseln under olika perioder. Jag skulle emellertid vilja rikta uppmärksamheten på uniformerna som etnologiskt studieobjekt

Förf. höll ett föredrag över detta ämne vid Uppsala universitet den 3 september 1986, som provföreläsning inför tillsättandet av professuren i etnologi. Detta föredrag, "Arméuniformen som tidsspegel", finns tryckt i "De talade och sade", Etnologiska institutionens småskriftserie nr 35, Uppsala 1986. Föreliggande artikel är en utvidgad version av detta föredrag, dessutom försedd med källhänvisningar och illustrationer.

”an sich”. Jag menar att om man intresserar sig för kläders kommunikativa betydelse är uniformer ett mycket givande studiefält. En uniform införs nämligen efter debatt och planering, det är därför ofta möjligt att i arkivaliskt material hitta argument, motiv och avsikter bakom modellernas utformning. Detta gör att det kan vara lättare att bestämma vad denna typ av dräkt avser att kommunicera till omvärlden än vanliga, individuellt valda och burna klädesplagg.

Resonemanget skulle med fördel kunna användas om 1800-talets intressanta flora av civiluniformer. Men det jag här hade tänkt att diskutera är arméns uniformer under de senaste hundra åren. Jag kommer särskilt att intressera mig för arméofficerarnas uniformer. De just nu, 1987, aktuella nya uniformerna inom armén, ny vardagsdräkt och ny sällskapsdräkt, har jag inte tagit ställning till i resonemanget. Dessa uniformer har knappast hunnit prövas i verkligheten, i varje fall har de inte gått in i det allmänna medvetandet, och man kan ännu inte uttala sig om deras sociala och kommunikativa betydelse.

Det kanske också skall sägas, att de resonemang, som här förs om arméuniformer som en återspeglings av förändrade relationer mellan militärerna och samhället, inte utan vidare kan överföras till t. ex. sjöofficerarnas dräkt. Marinuniformens betydelse i en samhällskontext är också mindre intressant än arméuniformens, eftersom antalet garnisonsstäder med arméförband är så väsentligt mycket större än antalet marina garnisonsstäder.

Enhetliga uniformer infördes i den svenska hären under 1600-talet när den uppåtgående stormakten började föra offensiva krig.¹ Uniformeringen hade länge

flera parallella funktioner. Med allt mer omfattande truppförflyttningar blev det viktigt att kunna särskilja de olika regementena och framför allt att kunna skilja på vän och fiende. Med prydligt och tilltalande klädda soldater kunde också nationens ära hävdas, inte minst viktigt för en ny aktör i det europeiska maktspelet. Uniformernas krigiska prakt skulle också göra ett imponerande och helst skräckinjagande intryck på slagfältet. Uniformerna bestod därför gärna av plagg och prydnader, som tycktes förlänga krigarens längd, skapa intryck av stor kroppsstyrka eller ge illusion av mod och grymhet. Slutligen hade granna uniformer syftet att locka rekryter till arméerna, som indelta eller värvade soldater.

Ännu under 1800-talets andra hälft levde granna och iögonfallande uniformer kvar i den svenska armén. 1886 års uniform (*fig. 1*) är den sista infanteriuniformen i den traditionella mörkblå färgen med gula knappar och gula passepoiler på byxorna. Mot den ibland nästan svartblå färgen lyste hos officerare guldgula knappar, krage, axelklaffar, ärm och passepoiler på byxorna. Den blå uniformen uppfattades som typisk svensk, närmast genom associationer till den karolinska tidens uniformsmode: rock i blått kläde, fodrat med gult, gärna med älghudskyller. 1895 fick kavalleriet sin sista blå uniform av denna klassiska typ.

Den blå uniformen med hög ståndkrage var sekelskiftets klassiska officersdräkt, skämtteckningarnas och militärfarsernas uniform. Svante Warfvinge skriver om

¹ Om arméuniformens äldre historia, se Erik Bellanders standardverk *Dräkt och uniform*. Den svenska arméns beklädnad från 1500-talets början fram till våra dagar. Stockholm 1973.

Fig. 1. Trupp från Södermanlands regemente iklädd m/1886 under en matrast vid sekelskiftet. Foto Armémuseum.

Svea livgardes version av modell/ä: ”Kragens höjd bestämdes till 5 cm, vilket var 1 cm mer än vad som tilläts för den övriga armén. I detta framträdde senare ett nära nog symboliskt drag, där gardesofficerarna överglänste sina landsortskamrater med kragar som nådde både 8 och 10 cm höjd! Den smärte gardesofficeren, med huvudet litet snett placerat ovanpå en omåttlig hög krage, blev kring sekelskiftet en gärna karikerad figur i Strix.”²

² Svante Warfvinge, Uniformer, vapen och utrustning. (Kungl. Svea livgardes Historia 1719–1976. Stockholm 1976, s. 835–853.), s. 843.

I äldre tid hade uniformerna varierat rätt avsevärt mellan olika truppslag och regementen. Ännu under 1800-talets slut och för övrigt ett gott stycke in på 1900-talet fanns en rätt stor färgvariation inom armén. Klart vanligast var det mörkblå klädet men därtill kom t. ex. mellanblått (fortifikationen), ljusblått (dragonregementena) och mörkgrönt (Värmlands fältjägare). Riskerna för förväxlingar var alltså ännu uppenbara. Tiden arbetade för en mer enhetlig uniformering. Men i vilken form?

Om man jämför det slutande 1800-talets uniformer med dagens är det ju slående att det skett en dramatisk föränd-

ring under 1900-talet. Den i vår tids ögon teatermässigt anslående uniformen från sekelskiftet har idag tonats ned så effektivt, att man kan förväxla en officer med en spärrvakt på tunnelbanan för att använda en lätt överdrift. Det som intresserar mig här är hur denna förvandling har gått till. Är det enbart det moderna krigets krav som har framtvingat denna utveckling? Eller har det skett en politiskt motiverad styrning av uniformsfrågan? Hur har militärledning och officerskår sett på ämnet? Det rör sig dock om ett slags omdefinition av officerens sociala roll. Finns det ett samband mellan uniformsutveckling och en förändring av officerarnas härkomst och uppgifter?

För att kunna diskutera dessa frågor har jag satt mig in i de diskussioner som förts i uniformsfrågan under 1900-talet, särskilt då i samband med övergången till en ny modell. Jag kommer därför att fokusera diskussionen till de viktigaste uniformsmodellerna under 1900-talet och jag skall behandla dem kronologiskt. Perioden kring sekelskiftet beskrivs med bl. a. artiklar och insända debattinlägg i Kungl. Krigsvetenskapsakademiens tidskrift som källa. Tyvärr har jag inte kunnat spåra de betänkanden som avlämnades av de sakkunniga, som gav förslag till utformningen av modell 1910 och modell 1923. Sådana betänkanden avgavs 4.5.1910 respektive 14.7.1922 men finns ingenstans bevarade. Däremot har jag på krigsarkivet i Stockholm kunnat gå igenom hela det utredningsmaterial, som låg till grund för införandet av modell 1939.

Kring sekelskiftet

Låt mig återvända ett slag till 1800-talet. Äldre tiders vadmalsuniformer hade då ersatts av grovt s. k. kommisskläde. Un-

der 1800-talets slut var denna kommiss av god kvalitet. Man använde sydtysk råull, särskilt den s. k. württembergullen.³ Men nu började en oro märkas för att blå uniformer hade nackdelar i ett modernt krig. Starka traditionsbevarande krafter förhindrade dock länge någon radikalare lösning, inte bara i vårt land.

Så bröt det s. k. boerkriget ut hösten 1899. Det kännetecknades till en början av att de numerärt underlägsna boerna, som var skickliga skyttar, förskansade sig i dolda ställningar och utnyttjade gevärseld som aldrig tidigare i krigshistorien. De engelska trupperna led mycket svåra förluster, inte minst genom att de med sina tydliga uniformer var goda måltavlor för distansskyttar. Det blev uppenbart, att större skottvidd, ökad träffsäkerhet och förbättrade - och mer utnyttjade - kikare gjort de färggranna uniformerna mer livsfarliga än någonsin. De engelska trupperna drog snabbt lärdom av läxan och övergick till de khakifärgade dräkter som man redan tidigare använt sig av i Indien.⁴

I Sverige hade man redan 1898, alltså före boerkriget, inlett försök med olika nyanser av blått kläde, men ännu bara med blått. Traditionens makt var ännu stor. 1902 utvidgades färgexperimenten under intryck av boerkriget. Nu provades även kläder i bl. a. fjällgrått, gulbrunt (khaki) och gråbrunt. Under seklets förs-

³ E II: V, s. 735. Krigsarkivet. Stockholm.

⁴ Även det fransk-tyska kriget 1870-1871 kännetecknades av ett möte mellan träffsäkra, långtskjutande vapen och traditionella färggranna uniformer. Se Jan von Konows Vår första fältmässiga arméuniform, Meddelande Armémuseum 41/42. Stockholm 1984, s. 99. Det dröjde dock åtskilliga år innan man drog konsekvenserna av erfarenheterna från detta krig.

ta år ägde skjutprov rum på infanteriskjutskolorna, som visade att träffsäkerheten mot mörkare figurer var något högre än mot ljusare.⁵

Naturligtvis blev boerkriget en läxa som man lärde av i de flesta länder. I Tyskland kritiserade generalerna von Puttkamer och von Reichenau den tyska arméns uniformer.⁶ Enligt den senare borde kraven på en uniform vara, att den inte hindrade rörelseförmågan, att den motsvarade hygieniska krav, att den var lätt att hålla i stånd och att den undandrog sig fiendens blickar. Man gör osökt den reflexionen, att inget av dessa krav uppfylldes av 1800-talets uniformer.⁷

Men det fanns uppenbarligen ett starkt motstånd mot förändringar av uniformerna. von Reichenau kommenterade: "Hur ogärna man än vill skiljas från den vackra uniformen, så kommer det beväpnade ögat och den långt ilande kulan att alltmera bannlysa den från slagfältet."⁸ Särskilt viktigt var enligt von Reichenau att inte officerarnas uniform avvek från truppens. Den distinktionen bör trots allt ha känts mycket naturlig för tidens officerare. Men i boerkriget hade man gjort erfarenheten att boerna med kikarens hjälp kunde välja ut de engelska officerar-

na och beskjuta dem särskilt.⁹ "Den obenägenhet för uniformsförändringen, som nämnda konsekvens möjligen medfört bland officerarna, torde deras självbevarelsedrift snart komma att avlägsna", kommenterade von Reichenau torrt.¹⁰

Många traditionsbevarande tyska officerare var dock skeptiska. von Puttkamers kritik bemöttes i den militära tidskriften *Militär-Wochenblatt*. Man menade, att uniformen är en hedersdräkt "och att det är en allvarlig sak att låta en uniform försvinna, som vunnit ett helt folks aktning och kärlek och med hvilken så ärorika minnen vore förenade".¹¹ Vad händer för övrigt, fortsätter man, om alla arméer går över till en grå uniform? Det är sannerligen svårt nog ändå att skilja vän från fiende.

Även i den svenska militära debatten i seklets början möter man uppfattningen, att blått är en speciellt nationell färg och att armén bör ha en "fosterländsk" uniform.¹² Somliga talade för en enkel blå uniform med återklang av den karolinska. Allt "importerat" borde slopas och "vårt folk i vapen får åter en svensk dräkt". Med importerat skall man då förstå sådana uniformsplagg som t. ex. artilleristernas *attila* och kavalleristernas *bigésch* och *dolma*, i samtliga fall ungerska bidrag till de svenska uniformerna.

Färgexperimenten från sekelskiftet fortsatte ett stycke in på 1900-talet. Nya krigserfarenheter påskyndade utvecklingen. Under det rysk-japanska kriget 1905 ersatte den japanska armén sina mörka

⁵ Kungl. Krigsvetenskaps-Akademiens (KKA:s) tidskrift 1904, s. 457. Jfr von Konow 1984, s. 108.

⁶ Se t. ex. von Reichenau, *Die wachsende Feuerkraft und ihr Einfluss auf Taktik, Heerwesen und nationale Erziehung*. Berlin 1904.

⁷ Hur besvärliga 1800-talets uniformer kunde vara att hålla i stånd får exemplifieras med ett citat från 1908: "Känt är, med hvilken omsorg uniformer med rika silfversnören och broderier måste skyddas mot luftens fördärvliga inflytande. Husarofficerare pläga sålunda insvepa sina paraduniformer i silkespapper och förvara dem i hermetiskt slutna lådor af zink eller liknande metall." (KKA:s tidskrift 1908, s. 313.)

⁸ von Reichenau 1904. Citerat efter KKA:s tidskrift 1905, s. 298.

⁹ Se även von Konow 1984, s. 102.

¹⁰ von Reichenau 1904. Citerat efter KKA:s tidskrift 1905, s. 293.

¹¹ Citerat efter KKA:s tidskrift 1901, s. 284.

¹² Se t. ex. KKA:s tidskrift 1900, s. 537 f; 1908, s. 194.

uniformer med dräkter i ljusare färger.¹³ En svårighet var att bestämma sig för en färgton, som gav bästa möjliga skydd i skiftande typer av terräng. Medan en ljus uniform smälte in i ett öppet landskap, gav en mörkare klädsel bättre skydd inne i skogsterräng. Man stannade emellertid så småningom för en grå färg, som 1906 blev gemensam för hela armén. Uniformen m/1906 var fortfarande att betrakta som en försöksuniform. Den var grå med mellanblå markeringar på byxlistor och krage.¹⁴ Kragen var mjuk och nedvikt, s. k. fällkrage, i kontrast mot den mer obekväma ståndkragen på 1886 års uniform. Rocken hade fyra påsydda fickor för t. ex. ammunition. Fyra år senare stadfästes den officiellt — med smärre ändringar — i m/1910 (*fig. 2*). Nu hade den svenska armén för första gången sedan på 1600-talet fått en enhetlig uniformering. Endast detaljer skilde truppslag och förband.

Ett tungt vägande skäl för utjämning av olikheterna mellan olika truppslags uniformer var behovet av att i krig snabbt kunna ersätta förslitna uniformer, vilket onekligen skulle underlättas av en långt gående enhetlighet.

Uniformen m/1910 i grå, grov kommiss med mörkblå krage och markeringar på ärmar och byxben gjorde ett konstlöst, och litet troskyldigt intryck. Men det fanns också en air av karolinsk allvarsamhet över denna uniform, som kontrasterade mot de färgrika 1800-talsuniformerna. Att dessa uppfattades som mer socialt representativa framgår ju av att de alltjämt kom att användas som högtidsdräkt.

I konservativ press kritiserades den nya uniformen, som beslutats av den liberala regeringen Staaff. Man klagade över dess brist på traditioner och ironiserade över dess förment demokratiska flärdlöshet. Det var tydligt att pressen speglade en opinion inom officerskåren, som var kritiskt inställd till den nya uniformen. Antingen hade man sentimentala bindningar till den traditionella blå uniformen. ”Gossar blå” var ett traditionellt begrepp. Eller också såg man den grå klädseln som en missriktad demokratisk gest från den liberala ministären. Förmodligen fanns det officerare, som såg uniformsbytet som ett första steg på vägen att beröva officerskåren prestige-fyllda yttre attribut, vilket på sikt skulle reducera dess sociala anseende.¹⁵

Även i riksdagsdebatten uppträdde försvarare av den traditionella uniformen. ”Jag anser, mina herrar, att det vore mycket lyckligare, om vi klädde vår svenska armé i den svenska flaggans ljusblå färg: den är nationell och den är äfven taktiskt god — det står i den kungliga propositionen — den är populär och den är hållbarare än andra samt därigenom i längden billigare. I den färgen ha Sveriges härar förr vunnit ära och seger och kunna göra det ännu en gång.”¹⁶

Att det intryck som uniformen gjorde på civila, inte minst på unga damer, var viktigt, och att många såg med olust på tendenserna till standardisering av uniformerna, kan man hämta belägg för ur sekelskiftets memoar- och dagbokslittera-

¹³ Riksdagens protokoll 1906. Statsutskottets utlåtande nr 5, s. 71.

¹⁴ Warfvinge 1976, s. 844.

¹⁵ Warfvinge, som specialstuderat Svea livgardes uniform, anger att modell/10 ”upptogs med ytterst blandade känslor, och uniform m/1886 bars huvudsakligen även i fortsättningen”. Warfvinge 1976, s. 844.

¹⁶ Knut Bohnstedt i FK 7.3.1906. FK I: 21, s. 17.

Fig. 2. Man i m/1910. Foto Armémuseum.

tur. Låt oss ta några exempel ur officersdottern Elsa Knibergs dagbok från sekelskiftet. Här möter man en ung flicka som svärmar för uniformer och unga officerare i Stockholm, vilka tycks tillbringa större delen av sina dagar med att flanera i uniform sträckan Sturegatan – Birger Jarlsgatan – Strandvägen. Elsa Kniberg sörjer när hennes far 1903 förflyttades från Andra Svea artilleriregemente till Första Svea, därför att det betyder ett uniformsskifte: ”Och att Papa skall få en tråkig attilakrage i stället för den granatröda, som glöder likt elden ur en rykande cartheche.”¹⁷ Och 1902 möter hon den löjtnant hon svärmar för och skriver:

Sedan, mitt i Riddargatsbacken kom han i sällskap med en annan – också obekant – löjtnant. Han gjorde sin vanliga honneur. Åh, nu minns jag så väl hur han ser ut – hans blick, hans gång... Han hade uniformskappa, sabel och vita handskar. Jag har lyckligtvis inte sett honom med de nya bruna handskarna. (Då jag talade om för Vixen att det var armén som påbjudit de bruna handskarna sade hon: ”Kan du förstå hur armén kan hitta på något så dumt!” Instämmer).¹⁸

Ändå hade uniformen m/10 flera drag som borde tillfredsställa traditionalister. Den grå enkelheten bröt visserligen mot de äldre färggrannare uniformerna. Men detta kunde också ses som ett steg mot en kärvt fosterländsk uniform. ”Låtom oss då taga steget fullt ut”, skriver konstnären Gustaf Ankarcrona i en entusiastisk artikel 1902. ”Paraderna och lustlägrens tid är förbi – allvaret står för dörren; och hvad blir soldatens framtida yrke och uppgift till det yttre närmast likt? Jo, jägarens – jägarens och den allvarliga sportsmannens”.¹⁹

¹⁷ Elsa Knibergs dagbok. Utg. av Karl Gustaf Moselius. Stockholm 1953, s. 89.

¹⁸ A. a., s. 57.

¹⁹ Gustaf Ankarcrona, En svensk fältuniform. Ny Tidning för Idrott, julen 1902, s. 13.

Den långa grå kappan hade onekligen vissa likheter med den karolinska tidens soldatkappa. Men ännu mer slående var likheten mellan de karolinska krigarnas hatt och hatten i m/10. Här kan man med fog tala om ett historieromantiskt inslag i uniformen. ”Den ’trekantiga’ hatten är med sin föreslagna konstruktion en så tilltalande hufvudbonad, att det blott kan förvåna hvar och en, att den så sent kommit att uttränga den importerade pickelhufvan och andra liknande plagg”, skriver Ankarcrona.²⁰ Praktiska argument för hatten har naturligtvis inte saknats. Mössan från 1886 års uniform, närmast av fransk kepi-typ, gav med sin korta skärm dåligt skydd för sol och regn. Det skulle däremot den trehörnade mjuka filthatten kunna göra, genom att dess brätten kunde fällas ner eller slås upp. Men det är samtidigt tydligt att hatten i m/10 var en eftergift åt anhängarna av en nationell uniform eller snarare ett drag i en medveten strävan att ge uniformen en säreget nationell prägel.²¹ Man skall komma ihåg att m/06–m/10 tillkom under en period, när det gick ett slags nationell renässans genom den svenska officerskåren.²² T. o. m. själva den grågröna, enkla färgtonen kunde förse med fosterländska förtecken: ”Hvad är väl naturligare än att Sveriges ynglingar, uppfyllda af kärlek till och förståelse af den jord, som födt dem, vid försvaret af denna sin fosterjord anlägga de färger och den

²⁰ A. a., s. 13.

²¹ Se Reinhold von Rosen i Ny Tidning för Idrott, julen 1902, s. 16. Nämnas bör dock att den trekantiga hatten även torde ha varit inspirerad av boernas slokhatt.

²² Om de nationella strömningarna i officerskåren vid sekelskiftet, se Jarl Torbacke, ”Försvaret främst”. Tre studier till belysning av borggårdskrisens problematik. Stockholm 1983.

dräktform, som deras hembygds natur och hennes skiftande terräng och växlande årstider bjudande och uppmanande har lärt dem".²³

Mellankrigstiden

Anmärkningar mot m/1910 ledde till att Kungl. M:t redan 1919 förordnade en ny kommitté av sakkunniga att avge förslag till en ny eller i varje fall ändrad uniform. Anmärkningarna riktade sig främst mot den något opraktiska hatten men också mot den alltför ljusa grå färgen.²⁴

De sakkunnigas förslag ledde så småningom till att en ny arméuniform infördes, m/1923 (fig. 3–4). Den bestod av vapenrock och byxor i en gråbrungrön färg, som stötte i khaki. Den "karolinska" hatten byttes ut mot en mjuk mössa med kort skärm, besläktad med den tidens italienska uniformsmössa eller med den franska kepin. En enkel ståndkrage återinfördes, på vilken gradbeteckningar i silverfärg angavs. Axelklaffarna saknade däremot gradbeteckningar. Som ett lån från första världskrigets segrande arméer infördes s. k. "entente-koppel" för officerare. 1923 års uniform tycks ha blivit populär, särskilt hos de stamanställda.²⁵

M/1923 blev på sina håll sparsamt använd. Stora lager av m/1886 och m/1910 skulle först slitast ner. Med sin höga mössa med kort skärm, sin ståndkrage och sin

Fig. 3. Officerare i m/1923. Foto Armémuseum.

strama, figurnära skärning gjorde m/23 ett modernare, mer fältmässigt, möjligen mer maskulint intryck än m/10. Den tog upp litet av den åtsittande elegansen från m/86, men i en helt annan färg och lyster.

Manskapets m/23 var i gråbrungrön kommiss. Officerarna, som sydde upp egna exemplar på huvudsakligen egen bekostnad, valde hellre smidigare tyger. M/23 kunde därför förekomma i t.ex. kamgarndiagonal, cheviot, kamgarndsatin och, som sommarmodell, i ett styvare vindtygslignande material. Denna variation i material gäller alla 1900-talets officersmodeller och säkert inte bara 1900-talets.

²³ Ankarcrona 1902, s. 15.

²⁴ Se t.ex. Arthur G. Nordenswan, Arméns uniformsfråga. Ny militär tidskrift 1937, s. 61.

²⁵ Stellan Holmgren, Uniformer och fanor vid Västerbottens regemente. (Under vildmannafanan. Kungl. Västerbottens regemente efter 1 världskriget. Umeå 1976, s. 532.)

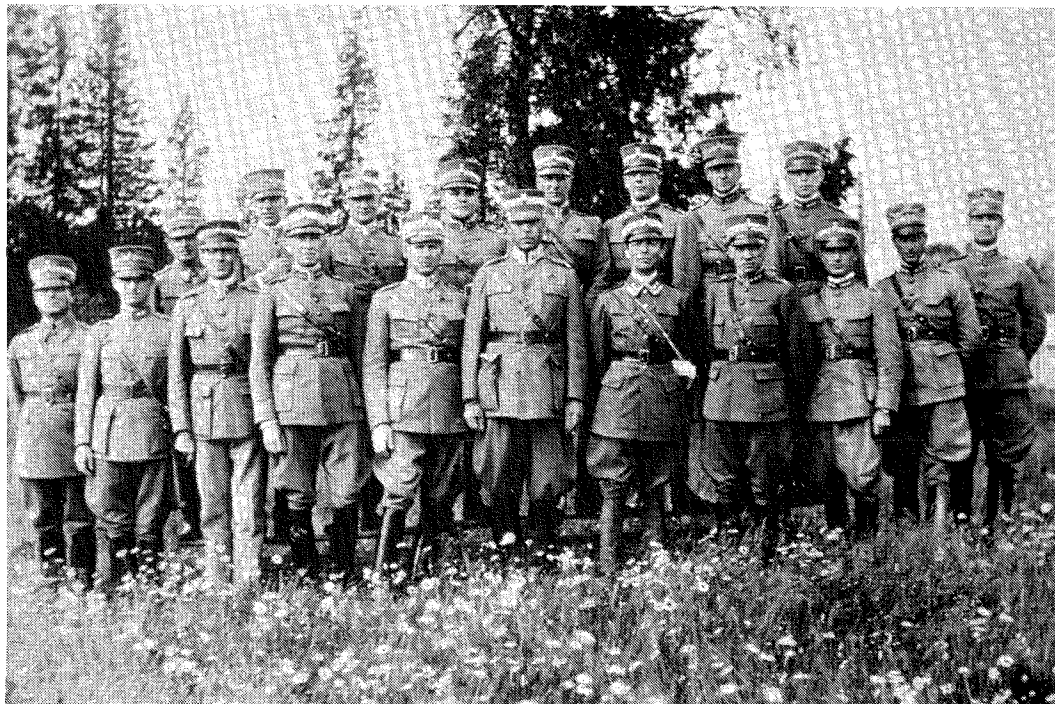

Fig. 4. Höga kavalleriofficerare iklädda m/1923 under en övning i Norrbotten 1937. Foto Armémuseum.

En omständighet som komplicerar bilden för den som söker reda ut 1900-talets arméuniformer är, att de olika modellerna inte avlöser varandra utan används parallellt under mycket lång tid. Under mellankrigstiden bars med andra ord inte bara m/23 utan även 1886 års modell, vanligen kallad "modell ä", och m/10.²⁶ Det är väl två huvudskäl till detta. För

²⁶ Benämningen "modell ä" tycks härröra från diskussionen kring 1910 års uniform. Generalintendenten P. A. F. Holmquist skriver till chefen för lantförvarsdepartementet 10.8.1910 och talar om "modell äldre än m/06, den år 1906 fastställda modellen och de af kommissionen föreslagna modellerna". Modell "äldre än m/06" kom så småningom att bli "modell ä". — Konseljakt, Landtförvarsdepartementet 23.12.1910, Riksarkivet. Stockholm.

det första ett ekonomiskt. Av sparsamhetsskäl kan man ju inte utan vidare kassera de enorma ineliggande lager, som armén har av den gamla uniformen, när en ny införs. Även de äldre uniformerna bör "slitas ner". För det andra ett psykologiskt. Såväl officerare som värnpliktiga har behov av en särskild permissionsuniform, som skiljer sig från fältuniformen. Det blir då lämpligt att just använda de äldre uniformerna som freds- och permissionsuniform.

Under mellankrigstiden uppträdde därför tre uniformer parallellt. Även kombinationer av plagg från olika modeller var tillåtna. 1937 var följande sammanställningar möjliga: Kappa m/ä kun-

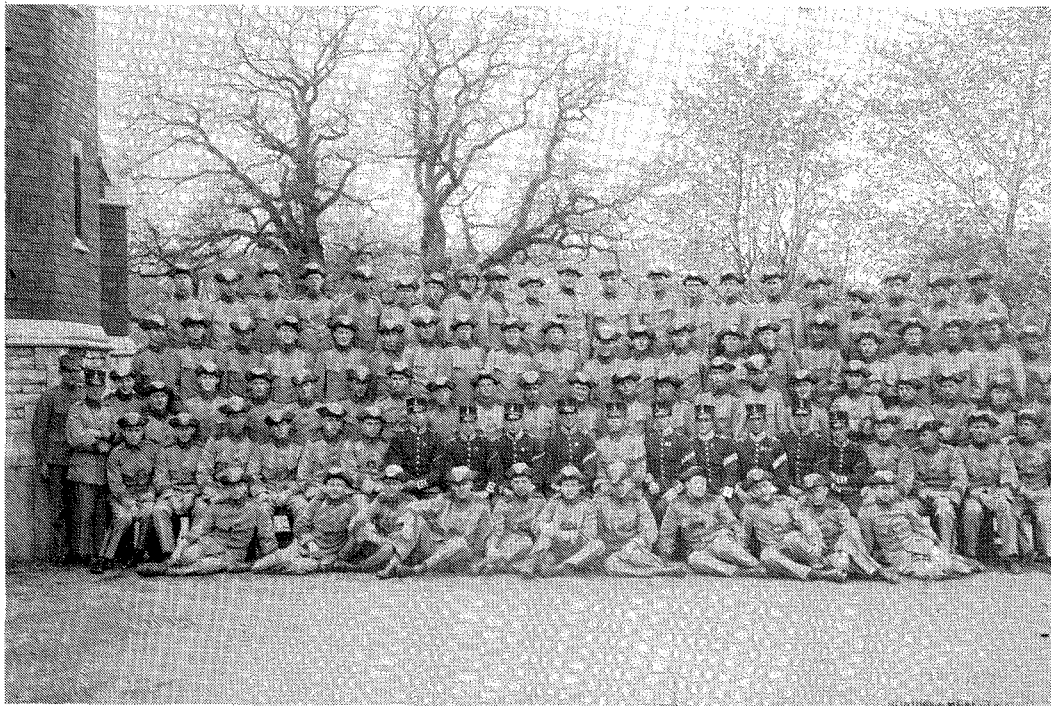

Fig. 5. Trupp från Svea eller Göta livgarde uppställd i Gustaf Adolfsparken i Stockholm. Officerare bär m/1886, manskap m/1910. Några bär kombinationer av dessa uniformer. Foto Nordiska museet.

de bäras till m/10. Kappan m/10 kunde bäras till alla uniformer. Till m/10 kunde såväl mössan m/ä som mössan m/23 bäras. Byxor m/10 kunde kombineras med vapenrock m/ä.²⁷ Tidens bildmaterial visar ofta hur olika uniformer bars samtidigt på regementena (fig. 5). En officer kunde bära en annan modell än truppen. Den minnesgode serietidningsläsaren kanske kommer att tänka på 91:an Karls-

son. I Rudolf Petterssons teckningar bär han i regel den blå uniformen m/ä, omgiven av kamrater och befäl i grå uniform m/10. Situationen är långt ifrån orimlig. Stilblandningen upplevdes dock som stötande av många.²⁸

Praxis för officerarna under mellankrigstiden var dock att bära m/23 i den vardagliga tjänsten och m/ä vid festligare sammanhang inom och utom tjänsten. Det är alltså officerare i m/ä man möter på fotografier från t. ex. högtidligare pa-

²⁷ Se Utdrag av protokoll över försvarsärenden, hållet inför Hans Kungl. Höghet Kronprinsen – Regenten i statsrådet å Stockholms slott den 16 april 1937. (Intendenturdep:ts Utrustningsbyrå. Handlingar tillhörande 1938–1939 års uniformsörsök.) Krigsarkivet. Stockholm.

²⁸ Se t. ex. Einar Bensow, Kungl. Skaraborgs regementes historia, del III, 1956, s. 387.

rader och höstmiddagar på mässen, ännu ett gott stycke efter andra världskriget.

Den uniformsmodell, vars förhistoria är lättast att följa, är modell 1939. Hela utredningsarbetet bakom denna modell finns arkiverat på krigsarkivet i Stockholm, ett material på över 700 sidor. Jag kan alltså gå litet närmare in på denna modell, som präglade armén under andra världskriget och åren närmast därefter.

Situationen mot slutet av 1930-talet var som nämnts den, att tre uniformer användes parallellt i skiftande funktioner. Intressant är att de äldre uniformerna inte bara slets ner utan även nyttillverkades, modell m/ä fram till 1937, modell/10 även senare. Modell/10 hade nu kommit att bli landstormens speciella uniform, den trekantiga hatten kallades med tiden allmänt "landstormshatt".

De synpunkter som ursprungligen vägledde den nya uniformsutredningen var följande: Kommissklädet i m/23 borde ersättas av ett tunnare och smidigare tyg, eventuellt kamgarn. Vapenrocken borde få ett annat snitt, tydligen började ståndkragen upplevas som besvärande. Men den stora knäckfrågan skulle bli permissionsuniformen. Skulle man göra en "enhetsuniform", som kunde användas både i fält och som permissionsuniform? Eller skulle man tillverka två separata uniformer?

Att i längden behålla m/ä som permissionsuniform började bli allt mer orealistiskt. Bl. a. vore det en fördel att få samma färg på fält- och permissionsuniform. Den senare borde nämligen i nödfall kunna användas i krig. Och därtill dög den gamla m/ä inte längre. Chefen för armén yttrade sig mot m/ä som permissionsuniform: "Till förmån för den mångfald typer av uniform m/ä, som förefinnes,

kunna visserligen traditionssynpunkter andragas. Emellertid synas dylika synpunkter – icke minst med hänsyn till vår tids praktiska inställning – böra träda tillbaka för fordringarna på enhetlighet, enkelhet och trivsel i klädseln."²⁹

I december 1937 skriver arméstabschefen Helge Jung i samma anda om m/ä som permissionsuniform: "Olämplig med hänsyn till fältmässiga krav under övningar i fred. Brister i enhetlighet och praktiskhet. Tiden är mogen för att frångå densamma".³⁰ Återigen är det tanken, att permissionsuniformen skall kunna användas i tjänsten, som ligger m/ä i fatet.

Arbetet med en ny uniformsmodell inleddes 1937 och omfattade ekonomiska beräkningar, samråd med textilfabrikanter, studier av utländska uniformer (vilket inkluderade studieresor) samt praktiska försök och experiment. Så småningom utkristalliserades ett antal huvudalternativ, dels enhetsuniformer, som skulle kunna bäras både i fält och som permissionsklädsel, dels speciella permissionsuniformer, dels speciella fältuniformer.

Det framstod tämligen snart som nödvändigt att frångå tanken på en enhetsuniform, om inte förr så när rapporterna började strömma in från de förband, som burit försöksuniformer, först sommaren 1938 och sedan även vintern 1938–1939. Man fann att vapenrocken för fältbruk med nödvändighet måste ges en vid och blusartad form, vilket inte gick att kombinera med de prydlighetskrav som åvilade permissionsuniformen.

²⁹ Se not 27, s. 4.

³⁰ Intendenturdep:ts Utrustningsbyrå. Handlingar tillhörande 1938–1939 års uniformsöversikt, s. 91. Krigsarkivet. Stockholm.

Av de alternativa permissionsuniformerna föredrog försöksförbanden allmänt en modell av kavajsnitt. Här var påverkan från det civila modet mycket tydligt (*fig. 6*). Den gamla ståndkragen ersattes av öppna slag, vilket krävde skjorta med slips. Gradbeteckningarna flyttades tillbaka till axelklaffarna. Befålet utrustades med en skärmmössa med bred kulle. Över huvud taget behöll m/39 mycket av den maskulina stramheten från m/23, dock med vidare och bekvämare passform.

Just slipsbärandet oroade en del militärer. "Det är att befara, att 'gapande', illasittande kragar samt dåligt knutna och illasittande halsdukar då torde bli en icke alltför sällsynt, men föga uppbygglig syn", skriver dystert chefen för fjärde arméfördelningen.³¹

Införandet av m/39 är ett åskådligt exempel på hur den militära uniformen anpassas efter det civila modet – men naturligtvis långt ifrån det första i vår uniformshistoria. Det heter i utredningen 1937: "Den konfektionssydda kostymens allt större landvinningar särskilt bland de breda folklagren har medfört, att svensk manlig ungdom av i dag i regel är förhållandevis välklädd och på ett helt annat sätt än tidigare förstår att vårda sin klädsel."³²

Man anförde även skäl för att permissionsuniformen kanske borde vara blå: "En blå eller svart kavajkostym torde numera utgöra den normala högtidsdräkten för huvudparten av den manliga befolkningen".³³ Men – som vi tidigare sett – det var också ett krav att permissionsuni-

formen skulle kunna användas i fält och då var den blå uniformen mindre lämplig.

Den militära dräktens anpassning till den civila har med andra ord successivt medfört ett mjukare och bekvämare kragssnitt. Ett undantag var 1923 års uniform, som med sin stela ståndkrage får betecknas som ett brott i utvecklingen. Kavajuniformen hade på 1930-talet också sedan varierande tid prövats med framgång av en rad personalkategorier i statens tjänst (t. ex. inom posten, tullen och järnvägen). Även polisen hade vid denna tid övergivit ståndkragen. Och riktat mot dem, som har farhågor om slipsbärandet, sägs i utredningen: "Berättigade anmärkningar mot ovannämnda personalkategorier för mindre prydlig klädsel torde inte kunna anföras".³⁴

I en del av remissvaren från olika förband förespråkas ett bevarande av m/ä som högtidsuniform.³⁵ På vissa förband är officerskåren delad i den meningen, att somliga önskar behålla m/ä, andra önskar få en ny mörk högtidsuniform, enhetlig för armén.³⁶ Gemensamt är alltså önskemålet om en mörk traditionsmässig uniform med krav på elegans.

Dessa önskemål bör ses som ett försök att bevara officerskårens yttre statusmässiga traditioner, som en gång givit medlemmarna en särskild glans i allmänhetens ögon. Det är då intressant att se, att det inte tycks vara yttre krafter, t. ex. antimilitaristiska politiker, som utgör hotet mot dessa traditioner. Det är den högsta

³⁴ Ibid., s. 667.

³⁵ Ibid., s. 360. Remissvar från Jämtlands fältjägarregemente.

³⁶ Ibid., s. 393. Remissvar från Kungl. Norrlands artilleriregemente.

³¹ Ibid., s. 401.

³² Ibid., s. 49.

³³ Ibid., s. 48.

Fig. 6. Rytmästare Vogel, K 4, iklädd 1938 års försöksuniform, vilken utan nämnvärda ändringar kom att bli m/1939. Foto Armémuseum.

militärledningen, som har att fatta beslut. I sin skrivelse till konungen i juni 1939 anger chefen för armén, att den nya permissionsuniformen bör bäras utom tjänsten men även delvis i tjänsten och som högtidsdräkt. Han diskuterar önskemålen om en mörk färg på permissionsdräkten men stannar för att föreslå den grå: "Ifrågavarande färg skänker för övrigt uniformen ett drag av enkelhet och allvar, som bättre än flertalet andra färger återspeglar det militäriska yrkets speciella särart".³⁷ Av både psykologiska och ekonomiska skäl önskar arméchefen en större enhetlighet i uniformeringen. M/ä kommer endast att medges under en rimlig övergångstid.

Efter andra världskriget

Men innebar verkligen 1939 års uniform ett genomförande av ett "tvåuniformssystem", som utredningen ansåg? Svante Warfvinge skriver i Svea Livgardes historia om denna uniform: "Införandet av enhetsuniformen visade sig snart vara mindre lyckad. Beteckningen 'lumpen' var ofta motiverad".³⁸ Han måste här syfta på att 1940-talets rekryter inte fick någon separat permissionsuniform utan bar fältuniformen även på fritid, då med nedfällda slag och slips. Officerare sydde däremot upp en permissionsuniform i lättare tyg, s. k. kamgarndsdiagonal, men i samma modell. Officerarna bar denna även i expeditionstjänst, men vid högtidligare tillfällen fortsatte de att använda m/ä. Först 1958–1960 genomfördes ett verkligt tvåuniformssystem.

1952 infördes en ny permissionsuniform, m/52. Närmast var den ett försök att göra permissionsuniformen från 1939 något elegantare. Man införde guldknappar på vapenrocken och en mörkare färg på byxorna. M/52 kom emellertid i huvudsak att bli en uniform för de värnpliktiga. Officerarna fortsatte att bära m/39.

Ännu under 1950-talet rådde stor valfrihet i uniformsfrågan. Parallellt med m/39 och m/52 var det tillåtet att bära m/23 i tjänsten och m/ä till fest. Kombinationer av plagg från skilda uniformer förekom också allmänt under 1950-talet. Man måste hålla i minnet att uniformen hade och har en ekonomisk aspekt för arméns inte särskilt välbetalda personal. Det var viktigt att få slita ut de kläder man köpt.

Mot slutet av 1950-talet var emellertid tiden mogen för en mer radikal förändring av uniformerna. Det rådde en irritation i arméledningen över den stora brokigheten i uniformen, som i praktiken rådde på förbanden. 1958 och 1959 infördes nya fältuniformer. Och 1960 kom en ny permissionsuniform (*fig. 7*). M/60 är en figursydd uniform, i detta påminnande om 1800-talets uniformer (men också om m/23). Den har också en annan likhet med dessa: den är blå. Därmed frångick man den princip som tilläts få avgörande betydelse vid skapandet av m/39, nämligen att ha samma färg på fält- och permissionsuniformerna för att även de senare skulle kunna användas i krig. Med införandet av m/60 skedde en standardisering av uniformsbärandet. Nu förbjöds m/23, m/39 och m/52. M/ä tilläts endast för äldre och pensionerade officerare under en övergångstid och som vaktdräkt vid högtidligare tillfällen. Vidare blev det förbjudet att bära stövlar i

³⁷ Ibid., s. 747 a.

³⁸ Warfvinge 1976, s. 45.

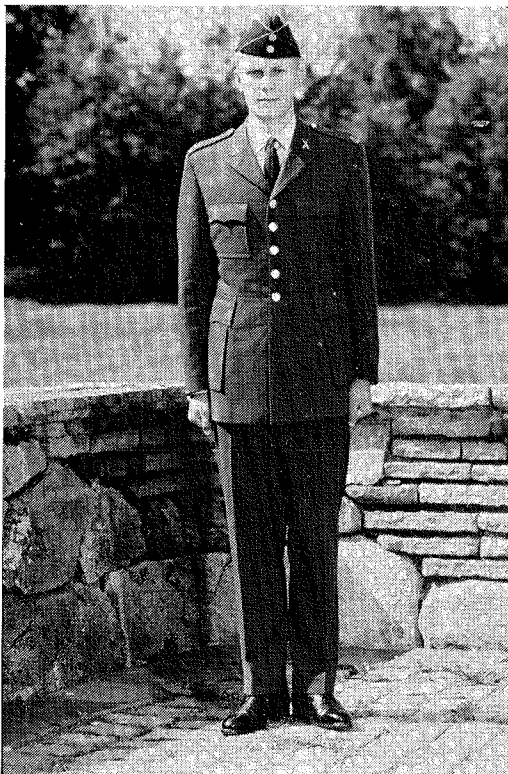

Fig. 7. Uniform m/1960. Foto Armémuseum.

tjänsten för andra än ridande personal och kopplet – en av officersyrkets mest iögonenfallande maktsymboler – avskaffades.

Den figursyddade m/60 visade sig vara en obehövlig uniform för stabs- och expeditjonsarbete. Ganska snart framtvängades en enklare daglig uniform för officerare, m/68 (fig. 8). Den är grön, har kort jacka och har, liksom m/60, likheter med det amerikanska uniformsmodet.³⁹ I dag bärs m/68 som den normala tjänsteuniformen av officerare med expeditjons-tjänst, från ÖB och ner till kanslihusofficerarna på regementena. Men majorite-

ten av officerarna på landets regementen bär fältuniformen från 1950-talet, även på väg till och från regementet. Med tanke på att officerarna numera så pass sällan går klädda i uniform utanför tjänsten, bör därför fältuniformen vara den uniform, som man idag oftast ser i garnisonsstäderna.

Avslutning

Arméns uniformer har under 1900-talet utvecklats i riktning mot enhetlighet och flärdlöshet. Det är en utveckling som helt och hållet tycks ha beslutats inom den högsta militära ledningen. Det moderna krigets krav och en vilja till demokratisk enhetlighet tycks ha varit drivkrafterna. Uniformens attraktivitet och utstrålning har minskat i betydelse, eftersom uniformer numera bärs så sällan utanför tjänsten, såväl av officerare som värnpliktiga. Att det senare sker så sällan kan naturligtvis också vara en följd av det förra.

Att militärledningen medvetet devalverat uniformens status kan ha flera underliggande orsaker. En är en mer eller

³⁹ Svenska arméns uniformering har ofta tagit intryck av de vid olika europeiska storkrig segrande arméernas uniformer. Efter napoleonkrigen märktes ett franskt inflytande, efter fransk-tyska kriget 1870–71 ett tyskt (t. ex. pickelhuvan), efter första världskriget ett anglo-saxiskt (t. ex. ståndkragen och kopplet), efter andra världskriget ett amerikanskt (t. ex. den vita hjälmen och de vita damskerna i m/60:s vaktträkt). Även genom icke reglementslika små markeringar kunde den känslomässiga anslutningen till en framgångsrik armé betonas. På 1940-talet blev båtmössan ”misshandlad till oigenkännlighet med hjälp av nålar i kullen och utvikta snibbar, så att den skulle få likhet med den segrande amerikanska arméns”, enligt vad docent Ebbe Schön meddelat mig. Frågan om de utländska segerarméernas påverkan på den svenska uniformen är onekligen värd en särskild studie.

Fig. 8. Officer iklädd m/1968. Foto Armémuseum.

mindre medveten åstundan att tona ner den militära närvaron i tider av starka pacifistiska strömningar, t.ex. decennierna närmast efter andra världskriget. En annan kan vara den exempellöst kraftiga sociala förändringen inom den svenska officerskåren. Den har nyligen belysts av Göran Andolf, som hävdar att den svenska officerskåren förvandlats från Sveriges socialt sett mest exklusiva akademiska kår vid sekelskiftet till den minst socialt exklusiva nu på 1980-talet.⁴⁰ Han menar också att denna utveckling saknar

motstycke bland officerskårerna i Västeuropa.

De värnpliktiga går numera ytterst sällan i uniform utanför regementet. De som gör det är i regel soldater vid elitförband som fältjägare, fallskärmsjägare och kustjägare, vars maskulina status symboliseras av baskermössan, en statussymbol som numera även bärs vid pansartrupperna.⁴¹ Inte heller officerare uppträder i uniform på fritiden annat än i undantags-

⁴⁰ Göran Andolf, Den svenska officerskårens sociala ursprung under 1900-talet. (Militärhistorisk tidskrift 1984.)

⁴¹ Baskermössan är för fältjägare, fallskärmsjägare och kustjägare ett *distinktionstecken*, med vilket man önskar utmärka kårer, vars medlemmar frivilligt tagit på sig särskilt krävande uppgifter. För pansarsoldaterna har baskermössan däremot en rent praktisk funktion.

fall. Ingen blir numera officer för att få visa sig i uniform på baler och kapplöpningsbanor. Den granna uniformen hade sin lockelse både på de överklasslöjtnanter, som Elsa Kniberg mötte i Rid-dargatsbacken, och på gardisterna ur

folkdjupet, vilket Jan Fridegård målande beskrivit i romanen *Äran och hjältarna* från 1938. Ändå får uniformsutvecklingen i stora drag sägas återspegla demokratiseringsprocessen under 1900-talet.

Summary

Field Gray and Khaki: Twentieth Century Swedish Army Uniforms as Mirrors of the Times

The author argues that uniforms are worthwhile study objects for ethnologists who are interested in the communicative aspects of clothing, that is, the message that clothes are intended to diffuse and the impression they actually make on their surroundings. Uniforms came into being after meticulous consideration and discussions, and in some favorable cases source material from these discussions has been preserved, which makes it possible for scholars to gain insight into these goals and considerations. In this article the author has chosen to test this line of reasoning on the uniforms of the Swedish army during the last hundred years. However, the source material is variable. All the reports are available only for the case of the 1939 model.

The nineteenth century uniforms were colorful and conveyed prestige and masculinity. The last uniforms of this classic type were designed for the infantry in 1886 (*fig. 1*) and for the cavalry in 1895. These uniforms were blue with gold trimming, colors regarded as traditionally Swedish. They provided associations to the dress of the eighteenth century Carolingian warriors, and especially connected with Charles XII.

The international wars toward the end of the nineteenth century and around the turn of the century (the Franco-Prussian War, the Boer War, and the Russo-Japanese War) demonstrated for the world the risks of colorful uniforms in modern wars. After long and sometimes emotional discussions a new uniform was approved for the Swedish army in 1910 (*fig. 2*). It was gray, simple, and met with opposition within the officer corps. However, it did have certain features in common with the Carolingian uniform: the long coat and, above-all, the three-cornered hat. The introduction of the 1910 model meant that the entire Swedish army had the same dress

for the first time since the seventeenth century. However, officers were allowed to wear the prestigious nineteenth century uniforms off-duty and for ceremonial occasions.

The next new army uniform was approved in 1923 (*fig. 3-4*). It had features from the victorious armies of the First World War (the cap, the shoulder straps) and became more popular than the 1910 model. Characteristic of the times, however, was that several uniforms existed simultaneously and that garments from various uniforms could be combined (*fig. 5*).

In 1939 an attempt was made to create a "two-uniform system." The 1939 uniform model (*fig. 6*) existed both as a field uniform and as an off-duty uniform. However, the similarities were great. Many recruits never got their off-duty model, and they used their field uniforms even during their leisure time. The 1939 model was an austere masculine uniform which appealed to the professional officers.

The most important changes in the uniforms occurred in the 1950's. Radically different uniforms were introduced for the field and for off-duty. The later, 1960 model (*fig. 7*), can be linked to the style of the American uniforms, which is even more apparent with the working uniform for officers approved in 1968 (*fig. 8*). Furthermore, the use of older uniforms as ceremonial dress was forbidden. A standardization of the use of uniforms for the units took place: for example, shoulder straps and boots, two marks of the masculine officer, were forbidden all those to whom riding was not a part of their duties. It is important to note that these changes were the result of the decision of the army's own leadership without pressure from civil authorities or politicians.

Since 1960 the Swedish army has had simple and unpretentious uniforms. At the same time—or for that

reason—the use of uniforms outside of the regiments has radically declined, both among the officers and the soldiers. The recruits are no longer required to wear their uniforms while not on duty, which has given the Swedish garrison cities less of a military stamp.

The decline of the military uniform as a garment of prestige can be linked to the revolutionary changes which have taken place in the Swedish officer corps during the twentieth century. It has been transformed from the most socially exclusive academic corps in the country at the turn of the century, 1900, to the least exclusive corps

today in social terms. This is a development which lacks a counterpart among the officer corps in western Europe.

During recent years, however, several signs of increased interest in uniforms and their appearance have been observed within the Swedish army. The army has recently introduced a dark dress uniform for officers that resembles formal evening dress; the beret has gained popularity in the elite units of the army; and an increasing number of recruits choose to wear their uniforms while off-duty.

(Translation: Marie C. Nelson)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Tom G. Svensson: Asa Kitok och hennes döttrar. En studie om samisk rotslöjd. Acta Lapponica 21. Nordiska museet. Stockholm 1985. 185 s., ill.

Bokens titel vittnar om att det gäller en berättelse om samiska kvinnor som ägnar sig åt rotslöjd och om hur denna utförs.

I början av 1970-talet besökte etnologen Peter S:son Lundkvist tillsammans med en samesløjds-konsulent ett stort antal rotsløjddare, som bodde från Vilhelmina i söder till Karesuando i norr (sem. uppsats, Uppsala 1979). En sådan mångfald av rotsløjddare i Lappland skymtar inte ens i ifrågasvarande bok, som gäller endast en sløjddande mor och hennes döttrar.

Författaren är förste intendent vid Etnografisk Museum i Oslo. Han betecknar sig själv som antropolog, vilket bl. a. tycks innebära att han hellre gör sina jämförelser med indianer och eskimåer än med närboende sløjddare. Det är med andra ord fråga om att beskriva rotsløjden som ett arbete utfört av människor tillhörande ett folk bland flera andra minoriteter, som känner sig starkt trängda av det moderna industrisamhället. Även om förf. inte själv är same är det tydligt att han känner sig solidarisk med samerna.

Redan i slutet av 1700-talet framhäver Abraham Hülphers gällivaresamerna framför andra för

deras stora skicklighet i rotslöjd. Asa Kitok tillhör just denna grupp. Karaktäristiskt för hennes slöjd är att hon vid korgbindningen använder sig av björkrötter som brukas till dubbla stödtågor och en bindtåga, vilken lindas om stödtågorna, vanligen förda i spiral. Enligt samisk tradition är det kvinnor som utför rotslöjd, medan männen ägnar sig åt slöjd i trä.

Skildringen i boken grundar sig på fältarbeten som förf. gjort under senare delen av 1970-talet, då han under sammanlagt två månader levde med sløjddarna under ett slags deltagande observation, som dock inte innebar att han själv försökte sløjda. Arbetet innefattade också 16 bandupptagningar, som arkiverats och delvis återges i boken. Sina uppteckningar har förf. senare kollationerat med informanterna vid ett vad han kallar "fältseminarium".

Det är endast ytligt sett som det kan verka överflödigt att låta läsaren av boken ta del av samma berättelser, dels som ett noggrant återgivande av bandupptagningar, dels som en framställning, sål-lad genom förf:s vetenskapliga metodnät. Denna dubblering har tvärtom betydande förtjänster. Mer än en gång har det nämligen visat sig frukt-bart att några år efter en publicering, då nya metoder vunnit burskap, gå tillbaka till källorna och se vad de kan ge. I föreliggande bok är en stor del av källmaterialet tillgängligt.

Ett exempel kan belysa förhållandet. Förf. framhäver i sin text att det här gäller en slöjd som på senare tid återupplivats enbart tack vare samekvinnan Asa Kitoks traditionstrohet och initiativkraft samt att döttrarna gått i hennes lära och arbetat under hennes inflytande. Dottern Ellen erkänner sitt stora beroende av modern och hennes slöjd men betonar också i direktreferatet att Samernas folkhögskola i Jokkmokk (som startades i Sorsele 1942) "ju gick liksom i bräschen för allt nytänkande inom sameslöjden på den tiden", dvs. då hon började sin aktiva slöjdperiod. Rektor där var från början och många år framåt Lennart Wallmark, ett namn som endast nämns i en fotnot i boken. På 1940-talet startade även sammanslutningen Same Ätnam, som har ett särskilt slöjdsutskott.

Modern Asa Kitok är emellertid den person som upplevt rotslöjden som en nödvändig verksamhet för renskötande samer. Hon bildar en brygga över från nyttoslöjddandet till saluslöjden, där impulser utifrån haft större betydelse. Huvudsyftet med boken tycks vara att i första hand följa hennes utveckling som slöjdare samt förhållandet mellan modern och de två döttrarna Margit och Ellen, som är aktiva slöjdare i dag. Egentligen skymtar ännu en slöjdgeneration bakåt. Asa Kitoks faster var en erkänt god slöjdare i sin miljö bland renskötande samer. Dessutom har Asas dotterdöttrar försökt sig på rotslöjd.

Förf. driver tesen att rotslöjden ursprungligen var enbart nyttobetonad. I själva verket framgår det dock av berättelsen att redan i det äldsta stadiet av slöjddandet har man använt slöjdsalster som gåvor. Sådana brukar ofta vara estetiskt utformade för att gälla som ett verksamt känslobudskap från givaren till mottagaren.

Förf. börjar med en historik över rotslöjden bland samerna. Resonemanget går där i gamla och i viss mån föråldrade banor. Eftersom termerna för ostformar av trä och av rot båda är urnordiska lånord, bör man enligt författaren binda ihop rotslöjden med den intensiva renhållningen, som innebär mjölkning och ostproduktion, vilken var fullt utvecklad i början av 1600-talet. Han menar vidare att rotslöjden överhuvudtaget börjar med tillverkning av ostformar ("ostformen är urföremålet för denna slöjdart") och att den sedan "byggs ut" med framställningen av förvaringskärl, såsom korgar med lock. När man vet att slöjdamnet finns i samernas naturliga miljö och använts sedan århundraden till rep och dylikt samt att liknande

bindningstekniker är påvisade i Norden sedan stenåldern, synes det vara ohållbart att sammanställa rotslöjdens begynnelse bland samerna med mjölkhushållningens. Med andra ord: även om den bundna ostformen är relativt sen, behöver inte rotslöjden vara det.

Den tidigaste avbildningen av ett samiskt föremål av rot finns i Schefferus' *Lapponia* från år 1673 och den föreställer en förvaringskorg med lock. Enligt gammal tradition har samerna använt sådana i olika storlekar till att förvara diverse hushållsföremål, kläder, klädtillbehör och dylikt. Korgar har bland nomadiserande folk genom sin relativa lätthet varit synnerligen ändamålsenliga för förvaring. Sådana kan ha haft en betydelsefull funktion redan under den tid renarna enbart jagades. Att förvarings- och transportkorgen med lock är en äldre föremålstyp bland samerna än ostformen tyder också dess förekomst hos vitt skilda arktiska folk på.

Framställningens huvudperson är alltså Asa Kitok (1893–1987). Hon har berättat om sitt liv från barndomen i en renskötarfamilj, som bedrev intensiv renskötsel med tillverkning av ost. Hon deltog som ung i arbetet med att vakta renar och under vakhållningen kunde det bli stunder som ägnades åt tillverkning av ostformar av björkrötter. Några år efter giftermålet blev hennes familj bofast vid en fiskrik sjö. Vid 40 års ålder blev hon änka med sex barn, som hon måste försörja med fiske, bärplockning m. m. Hon sydde också kläder, vävde band, beredde skinn och tillverkade skor.

Från sin fjällby begav hon sig ett par gånger om året till Gällivare för att avyttra främst saltad fisk och skaffa specerier som mjöl, salt och kaffe. Då barnen blivit större återupptog hon rotslöjden, som hon lärt en gång. Hennes ambition var att låta de gamla slöjdtraditionerna leva vidare. Den första beställningen av ett föremål av rötter kom från en utomstående, en ornitolog. En mera stadig avsättning av sina rotslöjdsalster fick emellertid Asa genom den lanthandel i Gällivare, där hon gjorde sina vanliga uppköp. Innehavaren där, som hon betecknat som en samernas vän, beställde föremål av rot. Asa hade fått ett gott rykte som rotslöjdare.

Det var genom sådana icke-samiska beställare som rotslöjden fick en sådan omfattning att den blev av ekonomisk betydelse för tillverkarna. De som köpte rotbundna föremål måste vara i stånd att betala för det tids- och kunskapskrävande arbete som rotslöjden innebar. I sin utveckling från att ha varit mest nyttoslöjdare till att bli konsthand-

verkare hade Asa Kitok då nått det andra stadiet, som innebar att konsumentens krav på en intressant och estetiskt tilltalande produkt måste tillgodoses. Egentligen är den förändring som hon genomgått vanlig under 1900-talet bland hantverkare i allmänhet, inte bara bland dem av samiskt ursprung.

Enligt förf. är ett av kriterierna på ett hantverk att produktionens alla delmoment utförs av samma person. Så arbetade Asa Kitok och även döttrarna samlar rötterna och preparerar dem innan själva bindningen vidtar. Varje delmoment har med tiden blivit alltmer varierat och den konstnärliga insatsen större. Föremålets funktion har ofta förändrats. Så har ostformarna blivit väggprydnader, ibland mycket stora. Ellen Kitok har i ett annat sammanhang förklarat, att många av hennes ostformar knappast skulle duga till sitt ursprungliga ändamål. Föremålen har blivit konstprodukter som signeras. Slöjden har i sådana fall nått ett tredje stadium, där varje föremål fått sin speciella prägel. Denna tillverkningstyp är emellertid inte allena rådande, eftersom man fortfarande måste utföra mindre massprodukter för att få en stadig avsättning.

Döttrarnas alster är av tre slag: Smycken och mindre souvenirer, som kan tillverkas i stort antal. Beställningsarbeten, där hänsyn i viss mån måste tas till kundernas önskemål. Verk, där man koncentrerat sig på att framställa estetiskt tilltalande nyskapelser, ofta unika i fråga om material, formgivning och dekor. Detta konstnärliga skapande får i boken en mycket god beskrivning både genom text och bild.

Förf. förklarar i en sammanfattande slutkommentar att han inte syftar till "föremålsforskning" (numera ett fult ord i en del antropologkretsar) men väljer "materiella kulturyttringar som utgångspunkt". Vare därmed hur som helst; han låter de tekniska beskrivningarna åtföljas av en serie föremålsbilder, som beskriver slöjdens förändring mot en tillverkning av alltmer konstnärliga produkter i en mer och mer fulländad och variationsrik utformning. Utan föremålsbilderna vore det svårt att följa denna förändring.

I boken poängteras emellertid inte bara de estetiska värdena. För sameslöjderna är de emotionella värdena synnerligen betydelsefulla. Slöjderna känner sig som bärare av ett samiskt kulturarv. Ellen Kitok säger att hon t. o. m. tänker på samiska då hon slöjdar. Bättre än i ord uttrycker hon i slöjden sina känslor för det folk som hon tillhör

och för den miljö i vilken hon vuxit upp. Genom att samla och förädla ett material från den lappländska naturen har Asa Kitok och hennes döttrar utfört en kulturgärning. Även om de flesta slöjdkunderna funnits utanför den samiska gruppen, har dock denna givit slöjderna ett ovärderligt mentalt stöd genom sin uppskattning.

Förf. vill genom sin skildring av tre enskilda slöjdare spegla ett generellt förlopp. Han kallar sitt synsätt etnopolitiskt. Likheten mellan en grupp puebloindianers slöjd och de tre samekvinnornas är att verksamheten i båda fallen känns förenande inom gruppen. Den perfekt utförda slöjden väcker uppskattning både inom och utom gruppen och stärker självkänslan, inte bara hos individerna-slöjderna utan även hos hela folkgruppen, för vilken alstren blir signifikativa. Boken formar sig till en hyllning till samisk konstslöjdsutövning.

Gertrud Grenander Nyberg

Ål från Sargasso till gillesbord. Red. av *Inge Gärsgård*. Bokförlaget Settern. Kivik 1985. 176 s., ill.

Etnologerna har under senare år alltmer kommit in i tvärvetenskapliga sammanhang, alltifrån perspektiven på kultur eller människors tänkande till forskningen kring kosthåll och kosthållsfaktorer.

Ett brett enligt baksidestexten populärvetenskapligt arbete har med "Ål från Sargasso till gillesbord" 1985 utgivits av Bokförlaget Settern med Inge Gärsgård som redaktör. Boken är ett förtämligt exempel på tvärvetenskapligt samarbete mellan etnologer, samhällsvetare och naturvetare. Här medverkar kulturgeografen Perola Nordberg, limnologen Curt Gelin, sportfiskeexperten Arne Broman och etnologen Nils-Arvid Bringéus.

För att helt förstå ålens kulturella, samhälls- och ekonomiska sammanhang är de tre inledande kapitlen "Ålens biologi", "Ålodling" och "Ålen — en sportfisk" av grundläggande betydelse och i kapitlen ges läsaren belysande och lärorika inblickar från olika discipliner. För recensenten som är etnolog och kosthållsforskare tilldrar sig Nils-Arvid Bringéus bidrag, som dessutom överstiger 100 av bokens 176 sidor, det största intresset.

I kostavsnitten får vi möta en ledande etnologisk

matforskare, som redan i tidigare studier markerat ålens roll i sydsvenska kostkomplex, men genom att ett enda födoämne här ställs i centrum, ges möjlighet till en ingående skildring av ålen som kostelement liksom av näringen i sin helhet. I det följande ges några huvudresultat ur denna studie men kompletteras även med ett antal lokala belägg ur recensentens egen fatatur, vilka nu kan placeras in i ett större sammanhang tack vare det heltäckande nyutkomna arbetet.

Bringéus bidrag liksom hans nedan nämnda processstudie i ett konfliktperspektiv kring ålfisket vid Kiviks Esperöd visar på ett ytterst förtjänstfullt sätt hur den etnologiska forskningen med dagens teoretiska och metodiska redskap kan ge ny kunskap om människan som kulturvarelse utifrån en enda näringsgren. Här är det både kulturanalytikern och fältarbetaren Bringéus som kommer till tals. Ålen som kulturelement ses därvid i en större kontext, där miljöanalysen av ett stort empiriskt material ger nya perspektiv på livsformer med anknytning till ålfisket.

Om skillnader i tid och rum

Under medeltiden var den feta ålen högt skattad fastemat, vilket gör det förstäliskt att många ålfisken donerats till kyrkan liksom att ål även förekom som tionde i Skåne. Ålfisken har också varit föremål för statsmakternas skattläggning och de har städse varit föremål för konflikter på grund av den stora ekonomiska betydelsen särskilt i sydöstra Sverige. Längs vår västkust däremot har den mera sparsamt förekommande ålen betraktats med avsky medan den återigen i det sydsvenska inlandet skattats högt. Ålfisket avtar i betydelse längs ostkusten ju längre mot norr vi kommer, där i stället motsvarigheten till ålfisket varit nejonögonfisket.

Denna skillnad mellan olika delar av vårt land i fråga om tillgång och värderingar är ytterst viktig då det gäller att placera in lokala belägg för ålkonsumtion. I detta sammanhang vill jag peka på vad Herman Hofberg år 1881 skriver i "Några drag ur det forna skogsbyggarlivet i Halland" om ålens roll vid bröllop hos Örkenfolket i Torups och Enslöfs socknar vid Smålandsgränsen: "Maten under de många bröllopsdagarna utgjordes mest af de inbjudnes medhafda förningar samt pannkakor och gröt, hvilka rätter dagen i ända tillagades i bröllophuset. Så vidt årstiden medgaf och man eljest kunde åstadkomma det, var hvarje grötskål, när hon bars in på bordet, kring inre kanten garnerad med en i ring liggande, kokt eller stekt ål.

Denna var likväl endast en skåderätt, som upphörligt återkom ända till sista dagen, då den sönderskars och utdelades till gästerna." Belägget visar hur man i denna skogsbygd i landskapet delade synen på den feta fisken med inlandets smålänningar i stark motsättning till synen vid den närliggande kusten.

Därefter vill jag placera in ett öländskt belägg, som visar på ålens karaktär av basfödoämne i sydöstra Sveriges kustbygder. På 1700-talet kan därvid Ölands befolkningstillväxt spåras till och med i "ålegårdarnas" enorma tillökning. I "Beskrifning öfwer Öland. Besynnerligen det Norra Motet eller Fögderiet" 1768 skriver Petter Åhstrand: "Ålhommor brukas på Wästra sidan, hwilka äro nog kostsamme at tilreda och hålla wid magt, ty de slås ofta sönder af starka wäder wid den raka Stranden. Så länge allenast få af dem woro med sine ålegårdar långt ifrån hwarannan anlagde, skola de wäl lönt mödan: folket undra hwarföre de nu intet få så ymningt som i forna tider, men besinna intet, at nu på wissa ställen knapt gifwas 10 steg emellan hwar ålegård, som genom folkets tiltagande blifwit tilökte, at man nu kan räkna hundrade emot tio den tiden..."

Inom detta sydöstra intensivområde började ett nytt skede vid 1800-talets mitt i fråga om möjligheter att avyttra merparten av fångsten. Då uppträdde tyska fiskhandlare för att om höstarna köpa upp ål för konsumtion i storstäderna, bl. a. nämns här Berlin.

På grund av författarens helhetssyn inskränks inte ålens roll enbart till kosthållet i konsumtionsledet — även ålskinnens betydelse som starka band i olika sammanhang belyses, bl. a. för att binda samman handval och slagval på slagorna (kurra) och som tömmar, säckband, skoremmer eller t. o. m. för att användas som klarskinn vid kaffekokning.

Fiskeredskap

Ett viktigt kapitel i boken behandlar de främsta fångstmetoderna och redskapsformerna för ålfisket under senare sekler med uppföljning fram i nutiden. Som utgångspunkt tar författaren en *ålkupa* av eneidjor från Rössjöholm i Skåne, som är ett exempel på flätade mjårdar med förhistoriska anor vilka förekommit fram till efterkrigstiden. De har kvarlevt såsom fångstrum i ålryssjan på ostkusten från Kalmarsund till Uppland. I Skåne däremot har dessa ålkupor på många håll efterträtts av mjårdar av bastnät.

Att *meta ål utan krok* (åltattning) är en fram till nutiden tillämpad ålfiskemetod framför allt i Löddeåns nedre lopp i västra Skåne. I Sverige finns ytterligare ett antal positiva belägg från andra delar av västra Skåne och Halland men framför allt finner vi paralleller i Danmark, Tyskland och England. Den stora koncentrationen till ett enda vattendrag skulle kunna tyda på en sen påverkan från inflyttade holländare bosatta i Holländarehusen vid Lommabukten – Bringéus håller dock detta för knappast sannolikt på grund av den vidare utbredningen nämnd ovan. *Långreven* för fångst av ål har haft ett betydligt vidare utbredningsområde i vårt land och förekommer t. o. m. upp i Bottniska viken. Det andelsägda ålfisket vid forsarna i Mörumsån (*värman*) har minst medeltida anor (1200-tal) och har varit av stor ekonomisk betydelse. Avsnittet sammanfattar John Granlunds ingående undersökning i Kronobergsboken 1957. Detta fiske har motsvarigheter på annat håll i södra och mellersta Sverige liksom på kontinenten. Att fånga ål i *ålkista* eller *ålhus* har varit vanligt i äldre tid. Dessa fasta fångstredskap har varit vanliga i åar och kvarndammar. De var tillverkade av rundtimmer eller spjälor och öppna mot strömmen.

Bringéus skildrar *ålljustringen* med utgångspunkt från förhållandena i Blekinge. Denna metod har dock, liksom *harkan* från 1600-talet, under senare år helt förbjudits medan *ålsaxen* nämns som fortfarande tillåten.

Ett gotländskt *miniaturlyuster*, ”ålputten”, som även återfinns på Öland, hör samman med de kanske förhistoriska *ålhusen* av sten vilka även återfinns på fastlandssidan av sydöstra Sverige. Efter det att man lyft på täckstenen högs ev. insimmad ål med nämnda redskap förutom att den kunde tas med handen. Bringéus kan för Gotlands del komplettera P. A. Säves skildring med eget intervju-material. I sammanhanget kan även nämnas ett senare publicerat belägg i *Ordbok över Laumålet på Gotland*, häfte 25, 1985, samt 1900-talsmaterial i *Från Gutabygd 1981* från Silte och Ahr, vilket visar på en omfattande utbredning på ön.

Därefter beskriver författaren hommeålen på Kiviks Esperöd, ”en omstridd härlighet”. Detta fiske pågick mellan Larmsmässan (10/8) och Mårten (11/11). Att det är fråga om helgondagar tyder enligt förf. på medeltida tradition.

Detta fiske var ytterst inkomstbringande varför det ständigt kom till konflikter kring denna resurs. ”Förhållandena vid Esperöd visar således att ålfiske alltifrån det att källmaterialet är tillgängligt,

eller i mer än 300 år, varit föremål för intressemot-sättning. De tvistande parterna har växlat, men frågan har alltid gällt ekonomiska intressen.” Detta konfliktperspektiv har författaren alltså utvecklat i studien ”Ålfisket vid Kiviks Esperöd före ålbottengarnen” i *Bønder & Fiskere*, Köpenhamn 1985, där det visas att ålen ingick i både det ekonomiska och sociala systemet.

Ålbottengarnens införande medförde radikala förändringar, vilket författaren jämför med trållens införande för havsfiskets del. Många och små hommor kom nu att ersättas av en kapitalkrävande men arbetskraftsbesparande innovation, närmast med förebild från Danmark. De första ålbottengarnen brukades i Skåne år 1908 och fick en vidare spridning från och med 1920-talet. Författaren tar här som exempel ön Runnö i Kalmarsund, varvid han redogör för John Granlunds kända studie från 1958 (Stranda 1957–1958), där det kunde påvisas hur denna nyhet innebar att öns ålderdomliga ”polykultur” ersattes av en ”monokultur”. En viktig uppföljning av denna studie var att Bringéus år 1985 gjorde ett nytt besök på ön varvid han fann ett döende samhälle med minskande ålfångst, där sommargäster ersätter den bofasta befolkningen: ”Om pensionärerna på Runnö tar en dag i sänder så planerar de tre ålfiskarna för ett fiskeår i taget. På sikt tycks ön mista sin fastboende befolkning.”

Från och med 1800-talets senare hälft har många försök gjorts att sprida lyckosamma, regionalt begränsade fiskemetoder till andra delar av landet – exempelvis inkallades gotlänningar till Norrlandskusten liksom till Finland för att lära ut vrakfiske på gotländskt vis. Även ålfiske var föremål för liknande intresse. I ett brev till Hushållningssällskapet i Visby den 6 november 1875 heter det: ”Under innevarande års höst har vid Fårösund uppehållit sig en fiskare från Öland som ... bedrivit ålfiske efter den method, som för sådant fiske begagnas å östra Skånes och Blekinges kuster samt äfven på Öland eller med så kallade Hommor eller Ryssjor. Dervid har det visat sig, att ålfiske här på Gotland och särdeles på dess östra kust bör blifva lönande om allmogen eller öns fiskare erhöillo kännedom om det sätt, hvar på detta fiske bör bedrifwas. ...” (Visby landsarkiv). Fiskaren i fråga förklarade sig villig att undervisa gotlänningarna.

Ålfester och ålhistorier

Ålfesterna liksom ålhistorierna får sitt eget kapitel. Författaren framhåller därvid att ”i ålaboden

levde fiskarna av sin egen fångst. Likväl hörde inte ålen till vardagskosten." Ålen konsumerades i stället vid ålagillen då den avnjöts tillsammans med brännvin. Ursprunget till dessa gillen var de tillfällena då arrendet uppbars. Under förra seklet blev ålen i denna maritima miljö gåsens motsvarighet vid Mårten. Författaren framhåller också en könsaspekt på dessa gillen – de utformades till kalas för de manliga ägarna till ålfiskena.

Under 1900-talet har ålagillena fortlöpande överflyttats till gästgiverimiljö. Ingående skildring ges av sådana gillen i nutida tappning där ålen blivit en högt prioriterad symbol för skånsk matkultur vilket även gäller skåningar i förskingringen – recensenten har själv kunnat iakttaga detta på Skånegillet i Visby. Från gillesbordet förflyttas vi i ett efterföljande avsnitt in på ålens förekomst i folkdikt och folktro.

Ålrätter

Översiktligt i ett historiskt perspektiv är ålen att ses som medeltida fastemat som i nutiden förvandlats till delikatess. Kapitlet "Ålrätter" avslutar boken, där inledningsvis den salta ålen behandlas, liksom metoder för avlivning. Den salta ålen har haft en bred social förankring lika väl inom bondekulturen som hos de högre stånden.

En ålrätt typisk för sydöstra Skåne och Blekingekusten är ålsoppa. Författaren framhåller att denna liksom övriga fisksoppor märkligt nog inte förrän sent uppmärksammats i kokbokslitteraturen.

Att koka ålen var tillagningssättet till vardags medan stekt ål hör till festmaten. Att halstra ål i sättugn är den tillagningsmetod som går under benämningen luad ål. Ålarna träs på spett och sätts in på sättugnens glöder. Inom den folkliga kulturen har bruket hört hemma i sydöstra Skåne. I nutiden serveras luad ål på ett antal skånska värdshus. Andra ålrätter författaren behandlar är halmad ål, dvs. ål halstrad på halmunderlag i braspanna, ålaladåb från bondens festbord och förekommande i borgerliga sammanhang samt rullsylta av ål som likaledes hör hemma bland festmaten. Författaren uppmärksammar likaledes ålens förekomst i kroppkakorna på Öland, i Södra Möre och i Blekinge som alternativ fyllning. Därvid pekas även på släktskapet med danskarnas "ålekage".

Ål kunde liksom fläsk rökas. Även om bruket har påvisbara gamla anor har den rökta ålen blivit vanlig först under vårt eget sekel. Ålrätter har

också i nutiden nyskapats och avslutningsvis ges några exempel på innovationer i vår egen tid.

Ålens stora betydelse för en lantgård i Småland, närmare bestämt Söderåkra socken, Södra Möre, vid sekelskiftet framgår av följande rader ur en intervju jag gjorde med min far född därstädes 1896: "Vi fick ål i arrende av fiskarna i Djursvik – detta skedde en gång om året på hösten. Dessa fiskare hyrde fisket i yttre skärgården av bönderna. Ålen togs helt och hållet i ryssjor av dessa – nu har de bottengarn i stället. Vi fick ett 10-tal ålar – dom saltade vi ner. De las i vatten när vi skulle koka dom. Vi kokte lite då och då. Det var inte middagsmat utan till smörgås på kvällen och morgonen. Vi kunde också själva fiska ål på lyse på sommaren – det var med torrvedsbloss. Vi hade ett ljuster – nu är det förbjudet – med tre eller fyra hullingar. På vintrarna högg man hål i isen och ljustrade. Vårt ljuster var köpt i järnaffären i Bergkvara ... Vi la också långrev med 75–100 krok – då kunde vi få ett par kilo ål, några gäddor och abborrar." Tack vare den nytukomna boken kan nu även detta lokala belägg från ett av ålfiskets intensivområden sättas in i ett större socialt, ekonomiskt och kulturellt sammanhang.

Boken är rikt illustrerad (58 bilder) och särskilt sistnämnda kapitel åtföljes av många goda matbilder av vilka sex är i färg.

Kurt Genrup

Georg Drakos – Gilda Stiby: När elektriciteten kom. Om landsbygdens elektrifiering med exempel från Edsbyn i Hälsingland. Carlssons förlag i samarbete med Sveriges Tekniska Museum. Stockholm 1985. 156 s., ill.

Boken "När elektriciteten kom" ingår som en del i Sveriges Tekniska Museums forskningsprojekt rörande Hälsinglands elektrifiering. Det är en lokalstudie, som berättar om hur människor upplevde elektricitetens och det elektriska ljusets införande, och hur det dagliga livet förändrades i Edsbyn i början på 1900-talet. Materialet insamlades 1983–84 av de båda etnologerna Gilda Stiby och Georg Drakos. Intervjuerna förvaras på museet.

Elektricitetens införande var en del av omvandlingen från bondesamhälle till industrisamhälle och åtföljdes av nya värderingar. Projektledaren

Anders Björklund hänvisar till boken "The Homeless Mind", vars författare, Berger, Berger och Kellner, anser att industrisamhället hyllar en uppfinnaraktitid. Vardagen översköljs oavbrutet med en flod av idéer i syfte att förenkla, förbilliga och påskynda. Bondesamhället värderade istället traditionella lösningar. Från vissa håll har industrisamhällets teknik kritiserats för att mänskligt kunskande reduceras till "receptkunskafer". Man vet hur en elektrisk apparat används, men inte hur den fungerar. Varken elektricitet eller annan ny teknik har dock accepterats förutsättningslöst. Innan människor har bestämt sig, har de försökt att komma underfund med dess för- och nackdelar.

Gilda Stibys uppsats "Edsbyn och elektrifieringen" är delvis en industrihistorisk översikt av Edsbyns elektricitetsverk, som grundades 1904. Elektrifieringen drevs fram av den lokala industrin, men intresset för det elektriska ljuset bland privatpersoner fick en knuff framåt genom bristen på fotogen under första världskriget. Efter hand insåg också lantbrukarna nyttan med elektriska motorer för att driva tröskverk, vedkapar och andra maskiner. Det var i stort sett samma utveckling i hela Sverige. Intresset i uppsatsen kretsar kring företagets grundare. Han var byggmästare och i flera avseenden en typisk representant för den tidens industriledare. Han var självlärd och deltog med stort intresse i det praktiska arbetet med planering och utveckling av kraftföretaget. Den tidens industrier var inte så beroende av specialistkunskafer.

När kraftverket invigdes 1906, härskade ännu bondekulturens livsrytm. Strömmen levererades bara under dagtid på arbetsdagar. På natten och vid fullt dagsljus på söndagar stängdes kraftverket av. Vid särskilda begivenheter som begravning och bröllop kunde ström levereras mot betalning. Som en följd av att flera av bolagets styrelseledamöter var bönder, drev elverket en kvarn.

Trots deras inflytande i bolaget var det många av traktens bönder, som väntade med att installera elektricitet. Deras viktigaste arbete utfördes på åker och äng och i skogen. Där behövde de inget elektriskt ljus. Däremot var torparna snabba att skaffa elektriskt ljus. De livnärde sig på hantverk och det var betydelsefullt att förbättra arbetsljuset. Detta intresse hos hantverkare vet jag har berättats från andra orter, och hos dem finner man olika innovationer i syfte att förbättra ljuset. Ofta var hantverkare också bland de första som skaffade fotogenlampor.

I Edsbyn var de anställda på elverket de som

var bäst utbildade på modern teknik. Därför utvecklades företaget till ett helt litet imperium av verksamheter inom teknikens område. Personalen reparerade cyklar, lagade elmotorer och drev reparationsverkstad för bilar. Tillverkning och försäljning av radioapparater gjorde att dessa spreds i bygden. Genom ett dotterbolag började även andra elektriska apparater att försälas.

Förutsättningen för att elektrifiera landsbygden var att det bildades föreningar, som bekostade kraftledningarna. Annars hade det blivit för stora kostnader för Edsbyns elverk. Detta problem gällde hela Sveriges landsbygd. Kraftledningsutbyggnaden blev en angelägenhet för lokalbefolkningen, där traditionella former för samverkan utvecklades inom industrisamhällets ramar. En ständig orsak till konflikter var placeringen av ledningsstolpar. Ibland var meningsskiljaktigheterna ett resultat av gamla olösta kontroverser mellan markägare.

En del abonnenter vägrade i början att betala elräkningarna. Gilda Stiby skriver att efter en tid vande sig alla vid att betala. Också från andra håll i landet berättas om hur svårt avläsarna hade att få in avgifterna. Detta problem kan tyda på kritisk inställning till kraftföretaget i Edsbyn. En del personer var kanske betalningsovilliga eftersom älven levererade kraften, och den hade tidigare betraktats som en gemensam tillgång. Det var inte heller förenligt med ett traditionellt naturhushållningstänkande, att kraftbolaget tog ut en vinst på försäljningen av elektricitet.

Gilda Stiby berättar om hur hushållsmaskinerna förändrade hushållsarbetet. Kunskafermedlingen traderades i bondekulturen genom att de yngre kvinnorna lärde av de äldre. Genom elektrifieringen sattes denna relation ur spel. Trots att hushållsarbetet var kvinnornas arbetsområde, bestämdes inköpen av hushållsmaskinerna av männen. Elproducenterna fick också inflytande över hushållsarbetet genom den information som spreds genom branschorganisationer och husmodersförbund som hade lokalavdelningar i Edsbyn.

De intervjuade kvinnorna i Edsbyn berättade, att maskinerna medförde att hushållsarbetet upp- tog mer tid. Eftersom arbetsuppgifterna utfördes snabbare, städade och tvättade man oftare än förr. Maskinerna möjliggjorde förverkligandet av borgerliga renlighetsideal. Husmodern tvingades också att utföra det mesta arbetet själv eftersom maskinerna ersatte pigor och annan hemhjälp.

Georg Drakos inleder sin uppsats "Då Edsbyn nåddes av ljuset" med att berätta om äldre tiders

vana att hålla skymning. Då satt man och vilade, medan skymningen föll, innan det blev mörkt och ljuset tändes. Det elektriska ljuset medförde en förändring av den traditionella livsrytmen, som var bunden till dygnets och årstidernas växlingar.

En del av uppsatsen berättar om hur skolundervisningen i slutet på 1800-talet och början av 1900-talet förmedlade kunskaper om elektriciteten. Det bestämdes, att skolan skulle visa hur elektriska apparater fungerade och vara inriktad på pojkar, som ansågs mer tekniskt intresserade än flickorna. Författaren har dock inte redovisat skolans i Edsbyn betydelse för förståelsen och mottagligheten för den nya tekniken på orten. Den elektriska belysningen blev efter hand av stor betydelse för läsvanorna, men det var en trög utveckling. Edsbyns arbetarfamiljer värderade praktiskt arbete högre än läsning. I arbetarhemmen hade det aldrig, som hos de högre samhällsklasserna, funnits en gemensam lampa kring vilken familjen samlades för umgänge och läsning. Författaren anser, att det fanns ett uppdämt läsintresse, som kunde utvecklas när det effektiva elljuset infördes. För många föräldrar blev det viktigt, att barnen hade en bra belysning för läsläsningen.

En mängd vitsar och skämt i Edsbyn berättar hur människor uppfattade elektriciteten. I några ligger poängen i att landsortsbon avslöjar sin okunskap och rädsla inför elektriciteten. Flera av skämtet har berättats på andra platser än Edsbyn, och man kan sannolikt betrakta dem som vandringsägner. Drakos anser, att deras funktion har varit att sprida kunskapen om elektricitetens egenskaper och faror. Vanligt folks kunskaper utvecklades inte parallellt med framstegen inom vetenskap och teknik. Det praktiska och teoretiska kunnandet knöts istället till elektrikererna. Allmänheten försökte sätta sig in i hur elektriciteten fungerade och kommunicerade sina erfarenheter med hjälp av en gemensam bild- och språkvärld utan att använda yrkesterminologi.

Det var inte i första hand den tekniska överlägsenheten, som föllde utslaget till elkraftens fördel. I USA lyckades kraftbolagen marknadsföra elektriciteten som en trollkonst. Också i Sverige lanserades elektriciteten med hjälp av liknande argument. Elektrikererna framstod hos allmänheten som trollkarlar, en inställning som elektrikererna värnade om. De skapade sig en rik symbolvärld. På deras fackföreningsfanor avbildades blixten som en symbol för den hotfulla men tyglade naturkraften.

I Edsbyn berättas, att elektricitetens anknytning

till trolldom inte bara var symbolisk utan högst påtaglig. 1912 började det spöka i Frälsningsarméns hus. Många berättade, att de hade sett att den elektriska belysningen varit tänd, trots att kraftverket hade varit avstängt för natten. Möbler kastades omkring i lokalen och rullgardinerna for upp och ned. Berättelserna återges än idag, men de har nu fått sägnens form.

Andra oförklarliga händelser inträffade 1919 och var knutna till en elvaårig pojke, som kallades "den elektriska pojken". Det övernaturliga bestod i att stolen han satt på kunde börja hoppa. Ibland blinkade det elektriska ljuset i rummet.

Spökerierna i Frälsningsarméns hus kunde härledas till kårchefen. Både han och den elektriska pojken var typiska poltergeistfenomen. Kårchefen sökte t. o. m. en psykiatriker för sina besvär och dennes journaler har Drakos studerat.

Drakos förklarar sägnernas uppkomst som ett resultat av den tilltro till vetenskapens och teknikens möjligheter att förändra tillvaron som var förhärskande efter sekelskiftet. Inte minst eltekniken ställde traditionellt burna föreställningar på huvudet. Naturen framställs i de traditionella folksägnerna som människans medtävlare eller motståndare, inte som en resurs att exploatera. Den, som vågade utmana och försökte få makt över elektriciteten eller andra naturkrafter, fick därför räkna med mothugg eller bestraffning. Frälsningsarméns hus sammankopplades av allmänheten med spökerierna, eftersom dess verksamhet associerades med kampen mot onda makter.

Det är värdefullt att Drakos har observerat berättelserna och försökt sätta in dem i ett kulturellt sammanhang. Det vore intressant att ytterligare undersöka hur människors inställning till ny teknik visar sig i folklören. När man läser Drakos skildring av händelserna i Edsbyn, får man lätt en ambivalent inställning till de parapsykologiska fenomenens verklighetsanknytning. Som etnolog är det svårt att studera vår tids övertro och endast se dem som uttryck för folkliga värderingar och deras funktion som normbevarare. I Edsbyn kunde personer, som inte vara särskilt skrockfulla, vittna om de överkliga händelserna. Psykiatrikern, som behandlade frälsningsofficeren, var parapsykologiskt intresserad och redovisade dem i patientjournalerna. För en mer ingående analys av sägnernas uppkomst och funktion krävs ett rikare och allsidigare material. Det finns många äldre sägner, som berättar om ljussken i obebodda hus och mystiska eldsken utomhus, och som kan användas som

jämförelse med det spökande elektriska ljuset. Det finns också exempel på variationer på samma tema om spökerier i anslutning till modern maskinteknik. På Folklivsarkivet i Lund finns en uppteckning om en mejerimaskinist, som, när han var på väg till arbetet en morgon, tydligt kunde se att ångmaskinen i mejeriet var igång, trots att fyren släckts föregående dag. När han kom fram till mejeriet, var allt tyst och mörkt. Poltergeistfenomen, som undersökts i Tyskland på 1960-talet, yttrar sig också som fenomen i elektriska apparater och liknar dem som berättades från Edsbyn. Vid denna tidpunkt var elektriciteten så allmänt använd, att det är tveksamt om den kunde uppfattas som ett hot mot allmänt rådande värderingar om människans förhållande till naturkrafterna. Frågan är om det inte finns ytterligare faktorer, som gör att det berättas sägner om oförklarliga fenomen i anslutning till vår moderna maskinteknik.

Avslutningsvis vill jag nämna, att boken innehåller många illustrativa bilder. Särskilt reklambilderna visar de förhoppningar och idéer som elektriciteten skulle infria.

Göran Sjögård

Edith Hörändner: Model. Geschnitzte Formen für Lebkuchen, Spekulatius und Springerle. München 1982. 220 s., ill.

Bland ingredienserna i 1600-talets ståndsmässiga kök spelade marsipan en framträdande roll. Tillverkad av mandel och socker ägnade den sig genom sin smidighet väl för utformningen av de skulpturer, med vilka barocktidens människor älskade att pryda sina måltider. Alldeles särskilt kom den till användning vid tillverkning av de stora tårtor som blev populära som desserter. De uppvisar en oerhört rik och växlande bildvärld, som länge fångat forskarnas uppmärksamhet. I stort antal är de formar som kom till användning för gjutningen av dessa figurer och tårtor representerade i de kulturhistoriska museernas samlingar.

Den kända österrikiska matforskaren, numera professorn i Graz, Edith Hörändner har nu i ovan angivna arbete sammanfört ett rikt material beträffande dessa bakformar och i samband härmed fört forskningen på detta område ett stort steg framåt. Hon har därvid inte blott på ett fascinerande sätt tolkat den formvärld som här avslöjas

utan även insatt bruket av dessa marsipanformar i ett större sammanhang.

De formar som användes vid tillverkningen av tårtorna skars i något tätt träslag, vanligen buxbom. En förnämlig samling av sådana formar, som kommit till användning i Stockholm, tillhör Nordiska museet och förtjänade utan tvivel att bli publicerade. Den har från början tillhört en kunglig hovleverantör och sedan genom successiva ägarbyten överförs till det företag som skänkte dem till Artur Hazelius. Genom hovräkenskaperna vet vi att flera av tidens främsta skulptörer, bland dem Nicolaes Millich, anlåtats vid deras framställning. På andra håll har även guldsmeder framträtt som tillverkare. När marsipantårtorna sattes på borden var de ofta förgyllda eller på annat sätt färglagda.

I sydligare länder stod användningen av marsipanfigurer i en viss växelverkan till den utbredda användningen av vax för votivfigurer och i liknande sammanhang, varom kan jämföras Charlotte Anglotts för några år sedan utkomna likaledes viktiga arbete *Geformtes Wachs. Kerzen, Votive, Wachsfiguren* (München 1980).

I Sverige kom aldrig marsipanformarna och ännu mindre vaxskulpturerna att spela någon mera betydelsefull roll utanför hovkretsarna och dem närliggande. Men överflödsförordningarnas detaljerade bestämmelser vittnar om att ansatser fanns att sprida dessa moderniteter också till borgerliga kretsar. Så fastställde t. ex. konsistoriet i Uppsala 1649, att "allt konfektsocker efter (bröllops)måltiderna är förbjudet och marsipan, bakat eller eljest, likaså struvor. Men mandel, russin, fikon och frukt är tillåtna, nötter, klenäter, pomeranser och citroner". Emellertid kunde marsipan ersättas med enklare material, såsom med nötter i honung, socker och sirup, på tyska "Springerle", eller rester av deg och mjöl i vatten, utan jäst men med något fett och ägg, kallat "Spekulationsteig". Säkerligen är våra bildbröd, t. ex. i form av julkakor med pålagda figurer, att betrakta som utlöpare av dessa bakverk. Det är bl. a. därför som de har ett intresse även för kunskapen om svenskt folkliv. Mera främmande för svenska förhållanden är de fristående figurer som kunde gjutas och ibland sammansättas till större bildkompositioner. Vi möter bland dem lindebarnet i sin vagg, det lekande barnet med sin gunghäst och t. o. m. alfabetstavlan att sätta i skolbarnets hand.

De marsipantårtor som tillverkades för adliga bröllop försågs gärna med ättens vapen. Men ock-

så riksvapen och landsvapen kom till användning. Bildvärlden är eljest som redan påpekats mycket växlande och återspeglar olika situationer i livet, men också en rik symbolvärld, som inte alltid är så lättolkad. Även en nyare tid gör sig ibland märkbar, såsom när där avbildas den första ångbåten på Donau eller det första järnvägståget till Nürnberg 1835. Sistnämnda stad var över huvud taget den för sina Lebzelter och sockerbagare mest berömda orten, med stor tillverkning och försäljning även på marknader över hela Tyskland.

Hörandners bok med dess överdådigt rika bildmaterial, inte mindre än 339 illustrationer, är att betrakta som ett huvudverk inom europeisk etnologi.

Gunnel Hazelius-Berg

Randi Storaas: Å velja fortid -- å skapa framtid. Bunad som uttrykk for motkulturell verksemd. Hovudoppgåve i etnologi 1985. Universitetet i Bergen. Forlaget Folkekultur. Bergen 1986. 105 s., ill.

Det har länge frågats efter empiriska undersökningar av revitalisering. I Norden har det inte gjorts någon större undersökning kring problemet sedan Anders Salomonsson skrev sin avhandling om Gotlandsdricka. Nu tar Randi Storaas från Bergen upp problemet i sin hovudoppgåve i etnologi. Hon behandlar där den revitalisering av folkdräkten i Hardanger, som skedde runt senaste sekelskiftet. Att hon valt Hardangerdräkten har flera orsaker. Dels att den kom att bli Norges "nationaldräkt" vid den tiden, dels att hon är från trakten och har god kännedom om dräktskicket i fråga. Och sist men inte minst, därför att det fanns ett mycket fint material därifrån.

Storaas ställer upp fyra problem, som hon vill studera i sitt arbete. 1) Hur byggde den s. k. norsksdomsrörelse upp en ny nationell identitet på grundval av det "gamla, norska, bästa och naturliga"? 2) Hur använde de sig av folkdräkten, "bunaden", som symbol? Vilka egenskaper och funktioner hade den i detta sammanhang? 3) Hur utformades den revitaliserade Hardangerdräkten? Vilka plagg användes och vilka förkastades? 4) Hur tolkades det förgångna, så att det kunde legitimera de nya idéerna om en nationell kultur?

Det hela handlar ytterst om sambandet mellan kulturpolitiska idéer och symboliska uttryck. Sto-

raas använder sig av en generell modell för hur kulturella identiteter byggs upp. Modellen har utarbetats av idéhistorikern Guttorm Fløistad och består av fyra moment. Kris, idé, motivering och namnmagi, slagord och ritual. Modellen har modifierats av Storaas så, att hon i stället för slagord och ritual använder gemensamhetssymbol, som i det här fallet är Hardangerdräkten. Modellen fungerar i stort sett bra för hennes syften, även om jag tycker att begreppet "kulturell överbyggnad" ges en alltför snäv betydelse.

Teorierna om symboler har hon hämtat hos Sherry Ortner. Det gäller framför allt teorin om samlande nyckelsymboler. Om dessa säger Ortner att de är kulturellt viktiga, de sätter starka känslor i rörelse och de är omgivna av många regler och restriktioner. Storaas menar att allt detta stämmer väl in på folkdräkterna och tar bl. a. diskussionerna om "rätt och fel" som exempel. En nyckelsymbol ska samla, uttrycka och representera idéerna i rörelsen. Dessa krav visar Storaas att Hardangerdräkten uppfyller.

Materialet Storaas använder är dels ett stort autentiskt bildmaterial, dels artiklar i tidningar, tidskrifter och böcker. Bildmaterialet omfattar perioden 1810–1890. Hon har bara gjort någon enda intervju, undersökningsperioden ligger egentligen för långt tillbaka i tiden för den sortens källor. Bevarade dräktplagg har bara använts som kontrollmaterial. Svårigheterna med det materialet är att man sällan vet vilka plagg som burits tillsammans.

För att kunna besvara frågan om hur den revitaliserade Hardangerdräkten utformades, har Storaas gjort en utförlig formanalys. Här tycker jag att arbetet har sin verkliga styrka. Hon visar vilka plagg som ansågs "lämpliga" och vilka som förkastades. Hon besvarar således, på detta område, den stora frågan: "Vad är det som blir tradition?" Vid denna formanalys använder hon sig av det stora bildmaterialet. Detta består av akvareller från tiden 1810 till omkring 1850 och fotografier från 1860 och fram till sekelskiftet. Utifrån dessa bilder gör hon tabeller, där hon noterar vilka plagg som bärs vid olika tidpunkter och jämför sedan dessa med den revitaliserade dräkten.

Hon finner då, att "bunaden" huvudsakligen består av plagg, som användes under perioden 1810–1850. De plagg som användes i Hardanger efter 1850 ansågs alltför moderna och påverkade av det internationella modet, för att kunna användas som ett uttryck för "det norska". Dessa syn-

punkter fanns ibland uttalade i hennes material, men oftast är de underförstådda.

Trots att förkämparna inom norskhetsrörelsen var mycket noga med att allt skulle vara gammalt och äkta norskt, så gjordes dock några nya plagg till dräkten. Det var dels ett slags cape, som ytterplagg, dels en väska. Capen gjordes efter en modell från Island, den var ju gammal och "fornnordisk". Väskan utformades efter idégivarnas egna idéer om vad som var lämpligt.

Storaas har klart visat, att det vid revitalisering är element av äldre typ som tas upp. I Hardanger bars en relativt lokalt särpräglad klädsel ännu i slutet av 1800-talet, men den ansågs alltför modern för att passa idégivarnas syften. En sådan gemensamhetskapande symbol måste avvika från det normala, annars märks den inte.

För behandlingen av de övriga delarna i modellen, dvs. kris, idé och motivering, använder Storaas artiklar ur tidningar, böcker osv. Förespråkarna för en helnorsk kultur var aktiva skribenter och hennes material är ganska stort. Men jag tycker att det känns litet egendomligt, när hon använder sig av artiklar, som är skrivna i slutet av 1920-talet, för att belysa tankar som fanns runt sekelskiftet.

Arbetet behandlar uteslutande begynnelsen av norskhetsrörelsen och upptagandet av Hardangerdräkten som nationalsymbol. Att dräkten sedermera övergick från att vara nationalsymbol till att mer bli en symbol för lokal identitet berörs endast i förbigående, vilket är helt logiskt i sammanhanget.

Avslutningsvis vill jag säga, att Storaas visserligen behandlar förhållandena i Norge, men idén att slå vakt om det nationella fanns ju i de flesta länderna i Europa vid samma tid. Storaas slutsatser är därför av generellt intresse och av stor betydelse för den fortsatta revitaliseringsforskningen.

Ulla Centergran

Margareta Gisselberg: Att stå vid spisen och föda barn. Om hushållsarbete som kvinnoarbete. English summary. Diss. Sociologiska institutionen, Umeå universitet 1985. 286 s.

ringsprocess och att notera olika påverkansfaktorer än att söka svar på avgränsade frågeställningar. Att anlägga ett så brett perspektiv menar hon vara befogat med tanke på att hushållsarbete som kvinnligt ansvarsområde ännu är bristfälligt behandlat i svensk forskning. Att så är fallet har vidare motiverat henne att orientera om vad som på ett internationellt plan utträttats på detta område, såväl empiriskt som teoretiskt. På så sätt fångar hon in olika aspekter – ekonomiskt-rationella, köns- och maktmässiga – som aktualiserats i denna forskning och klargör därmed samtidigt ramar och utgångspunkter för sin egen undersökning.

Det material som Gisselberg använder sig av är av imponerande omfattning. För kartläggning av de olika perioderna – av författaren nämnda "mormors tid", "mors tid" och "min tid" – har hon utnyttjat riksdagsprotokoll, offentlig statistik, tidningsartiklar, litterärt material m. m. För beskrivning av dagens situation stöder hon sig dessutom på enkäter och ostrukturerade intervjuer.

Eftersom jag själv några månader efter Margareta Gisselberg lagt fram en avhandling – I kvinnoled – som ompänner samma tidsperiod och där kvinnors husmorsgärning är en viktig del-aspekt erbjuder sig osökt möjligheten att göra en jämförelse mellan en sociologs och en etnologs sätt att arbeta. Att det i flera avseenden skett ett närmande mellan dessa båda discipliner är ju känt. Sociologer har allt mer kommit att använda den sorts kvalitativa metoder som varit tradition inom etnologin. Etnologer har "lånat" sociologisk teori-bildning och begreppsapparat.

Våra två avhandlingar kan ur flera aspekter ses som exponenter för en sådan konvergerande utveckling. Redan en blick på litteraturförteckningarna anger att vi hämtat kunskap och låtit oss inspireras av samma kvinnor som tidsrepresentanter och teoretiker. Vi stöder oss båda på skiftande typer av material – från det strikt officiella till det intimt privata. Av våra beskrivningar av tillämpad intervjuteknik framgår att vi båda varit besjälade av samma önskan att skapa en öppen och förtrolig relation till våra informanter och lämna utrymme för deras spontana berättande.

När Gisselbergs avhandling gavs ut låg mitt färdiga manuskript på förlaget i väntan på tryckning. Konfrontationen i efterhand med en så pass närbesläktad studie kändes onekligen en smula nervpirrande. Skulle det finnas överlappningar av den art att delar av mitt arbete kunde ses som en överlopsgärning?

Vid närmare granskning framstod dock principiella olikheter, som visar hur etnologiskt och sociologiskt perspektiv på samma forskningsobjekt kan komplettera varandra på ett fruktbart sätt. Medan jag så att säga hållit mig innanför dörrarna till de hem där enskilda kvinnor levt och verkat och bara öppnat några fönster ut mot samhället därutanför, har Gisselberg haft denna utanförvärld med alla dess tusen hem till sitt arbetsfält och därifrån tittat lite närmare in bakom några av dörrarna.

Olikheterna kan också beskrivas som tyngdpunktsförskjutningar. För mig har det muntliga materialet fått spela huvudrollen för skildring och analys av såväl förfluten tid – genom informanternas minnesbilder – som nutid – genom kvinnornas berättelse om den vardag de är mitt uppe i. Samtida dokumentärt och litterärt material har använts som kompletterande sidobelysning; statistiska uppgifter som jämförelse för att visa på överensstämmelse eller avvikelser.

För Gisselberg har det skriftliga materialet vägt tyngst. Det utgör ensamt bas för skildring och analys av förgången tid. När det gäller nutid har de muntliga intervjuerna främst tjänat som komplement och illustration till en verklighetsbeskrivning baserad på en myckenhet väl belagda, oftast kvantifierbara data.

Det kändes betryggande, både å mina egna och mitt ämnes vägnar, att kunna konstatera att de resultat jag kommit fram till genom ett intensivstudium av ett litet individcentrerat och vardagskonkret material till väsentliga delar var i linje med Gisselbergs iakttagelser utifrån ett kvantitativt sett långt digrare material.

Att få stöd för egna slutsatser genom denna avhandling har sitt särskilda värde eftersom den grundar sig på ett gediget forskningsarbete, som ger ett övertygande intryck och är presenterat på ett väl strukturerat och överskådligt sätt. Avhandlingen torde kunna tjäna som en stabil grund och en bred orientering för forskare ur olika fack, som vill ägna sig åt samma ämnesområde men med mer specifik probleminriktning.

En problematik som Gisselberg knappast alls berör – något som kan synas anmärkningsvärt i en sociologisk avhandling – är klassaspekten. Hon endast antyder att de gammalborgerliga hem- och hushållsidealen efter hand trängts ned i de lägre skikten samt att klassbetingade skillnader i hushållskapets villkor minskat i takt med att hembiträderna försvunnit och att modern hemteknik

kommit både borgar- och arbetarkvinnor till godo. Kanske har etnologisk metodik här ett företräde. Subtila skillnader i traderade värde- och beteendemönster låter sig lättare upptäckas ur ett närperspektiv med fokusering på konkreta detaljer, vardagliga vanor och ritualer.

Lissie Åström

Möbelhistoria på Gripsholm. Tilläggnad Stig Fogelmarck. Red. av *Bo Vahlne*. Utg. av Kungl. Husgerådskammaren. Stockholm 1986. 225 s., ill.

Det är många år sedan en nyskriven bok om möbler i Sverige givits ut. Därför är det en händelse när Husgerådskammaren ger ut en möbelhistoria, där Gripsholms slott är sammanhållande faktor. Jag vet inte något annat slott än Ham House i England som i vår tid fått sitt möbelbestånd så väl belyst. I en diger volym i Furniture History Society's skriftserie har innehållet i varje rum på Ham förtecknats med utgångspunkt från de olika inventarierna och med hänvisning till det som ännu finns kvar.

Också i Gripsholmsboken har inventarierna varit en utgångspunkt. Med deras hjälp har varje föremål som tagits upp till behandling fått sin vandring beskriven mellan olika kungliga slott och också mellan rummen på Gripsholm. På så sätt ser man hur t.ex. ett bord, som varit ett kungligt spelbord förlorat sin status och flyttats till köksbyggnaden.

Varje föremål presenteras i en kort essay på en, högst två, sidor. Tillsammans ger dessa drygt 100 essayer med vältagna fotografier en utmärkt information om hur möbler använts och värderats. Ett slott är ju i sig självt ett samhälle med olika sociala nivåer. I denna bok finns allt från kunglig prakt-sång till enklaste köksbord. Allt är belagt i inventarier, vilket är något helt unikt. Det är inte bara möbler i vanlig mening som behandlas, ordet är taget i dess ursprungliga betydelse – flyttbart föremål. Tallrikar, kniv och gaffel, fotbälja, natthinkar och ett litet antal textilier finns med. Också några rums nymöblering vid olika tidpunkter tas upp som helheter. Klara besked lämnas om tillverkare, material, när ett föremål förvärvades, när det kom till Gripsholm, hur det använts och ibland hur det renoverats.

En sådan bok inbjuder till strörläsning, men läser

man än här än där missar man den verkliga poängen. Boken är upplagd så att de tidigast införskaffade föremålen tas upp först och sedan följer de ungefär i den ordning de uppträder på scenen. Den s. k. Gustav Vasas säng från Räfsnäs kom till slottet på 1820-talet och de ljuvliga små gustavianska rummen för en hovmästarinna inreddes på 1890-talet och på dessa tidpunkter är de inplacerade i kronologien. Genom denna uppläggning kan man följa steg för steg hur slottet förändrats från kunglig bostad till ett monument för att uppleva svensk historia. Redan Gustav III förde dit 1600-talsmöbler för att mycket medvetet anknyta till Vasatid och storhetstid. Den fällstol av stål från 1500-talets slut som betecknades som Gustav Vasas stol, för att ta ett exempel, använde Gustav III som audiensstol eller i sitt sovgemak. En bild visar Gustav IV Adolf sittande i samma stol när han tar ett fotbad i en mässingsbalja, som – berättas det – bär Hedvig Eleonoras stämpel. Då har både stolen och baljan blivit ganska avheroiserade.

Oskar I gjorde flera nyinredningar i historisk anda; de raserades glatt vid den stora restaureringen på 1890-talet. Då kom fler barockmöbler till slottet än som tidigare funnits där och vi kan steg för steg följa hur historieupplevelsen regisseras.

Det dröjer ett tag innan man upptäcker denna idéhistoriska uppläggning. Man får ingen klar anvisning om hur boken ska läsas. Det är dock denna uppläggning som gör boken så intressant och så ny. Samtidigt blir det alldeles omöjligt att hitta i den eftersom den vanliga stilkronologien inte fungerar. Man har inte heller mycket hjälp av essayerernas inbjudande rubriker, t. ex. "Den dyraste stolen" eller "Variationer på givet tema".

Redaktör är Bo Vahlne, Husgerådskammarens nye chef. Han har också skrivit ett inledande kapitel om hur Husgerådskammarens föremål förtecknats genom århundraden. Det är dessa inventarier som ger en unik möjlighet att följa varje föremåls historia. De skrivande är, förutom redaktören, Görran Alm, Lis Granlund, Hans Lepp, Åke Livstedt och Lars Ljungström. Bidragen är mycket jämna även om Lars Ljungström tycks vara den som bäst behärskar slottet i idéhistoriskt perspektiv. Men varför nästan hemlighålla vem som skrivit vad? På sid. 225 står sidnumren förtecknade under resp. författarnamn. Det är inte lätt att hitta och förorsakar ett fasligt slående fram och tillbaka för den som vill veta.

Boken avslutas med utvikbara planer över slottet med svenska och engelska rumsbenämningar enligt 1795 och 1827 års inventarier. Vad rummen heter idag framgår inte av planerna. Just de nu aktuella rumsnamnen används ibland i texterna och kan då bli förvirrande. Man behöver en modern Gripsholmsguide eller ännu bättre – känna till slottet.

Detta är bara randanmärkningar. Husgerådskammaren är att gratulera till en intressant, välmatad och vacker bok med växlande utmärkta svartvita bilder och färgbilder. Att författarna rör sig så hemvant mellan praktikpjäser och enkla nytoting, mellan det som anskaffades som samtida bruksting och det som skulle berika historiekänslan ger flera dimensioner utöver det vanliga.

Ett sammandrag på engelska finns till varje essay. Boken inleds med en förteckning över Stig Fogelmarcks tryckta skrifter.

Elisabet Stavenow-Hidemark

KORTA BOKNOTISER

Erikskrönikan. Redigering, inledning och kommentarer av *Sven-Bertil Jansson*. Tidens förlag, Stockholm 1985. 242 s.

Under senare år har en stilla ström av medeltida källskrifter kommit ut i nya upplagor. Det gäller bl. a. översättningen av Olaus Magni Historia om de nordiska folken, Adam av Bremens Historien om Hamburgstiftet . . . , de svenska medeltidslagarna på nysvenska och vissa av dem också på fornsvenska i Schlyters utgåva. Det rör sig alltså om litteratur, som för nya generationer varit svår att få tag i. Här kan också nämnas Hans Hildebrands klassiska, men inte alltid så tillförlitliga "Sveriges medeltid".

Att dessa blivit tillgängliga på nytt är synnerligen glädjande och välkommet. Nu har turen kommit till en av den svenska medeltidslitteraturens märkligaste skrifter, nämligen den s. k. Erikskrönikan, rimeposet från 1300-talet, det vid sidan om landskapslagarna första diktverket som skrevs på svenska. Det är Tidens förlag som gjort denna kulturinsats.

Erikskrönikans huvudberättelse är striden mellan hertigarna Erik och Valdemar, samt deras bror Birger — alla tre söner till Magnus Ladulås. Hertig Erik Magnusson är den som fått ge hela diktverket sitt namn. Någon författare känner vi ju inte till.

Krönikan har tre berättelser om lika många generationer:

Den första generationen är Erik Läspe och Halte — kung Erik Eriksson hette han egentligen. Han blev kung 1222, 6 år gammal, och han blev den siste av den erikska ätten. Erik slår ner det försök till uppror, som en grupp adelsmän (folkungar) gör. Därefter gifter han bort sin syster Ingeborg med Birger från Bjälbo, han som sedan blev den mäktige Birger Jarl. "Han (Erik) gaff henne en östgötzkän man. Birger kallade folket han. Han var födder i Bjälbo."

Krönikan berättar sedan om Birgers korståg mot hedningarna i Finland, om hur hans omyndige son Valdemar under tiden blir vald till kung i Sverige efter sin döde morfar, om hur många adelsmän (folkungar) åter försöker göra uppror. Vi får veta att Birger befäster Mälarens inlopp 1251 med stad och slott och slutligen hur Birger Jarl dör och begravs.

Den andra berättelsen handlar om nästa generations öden, om Birger Jarls tre söner: Valdemar, som "took tha wid riket", Magnus, som blev Magnus Ladulås, och Erik Birgersson. Det blir strid mellan bröderna Valde-

mar och Magnus och Magnus vinner. Striden blossar upp på nytt när Erik Glipping, den danske kungen, griper in. Magnus dör. Först därefter följer Erikskrönikans huvudberättelse, som också avhandlar en brödrastrid, denna gång mellan tre söner till Magnus Ladulås: Erik, Valdemar och Birger Magnusson. (Namnskicket i svensk kungahistoria kan vara förvirrande.)

När Birger Magnusson, kungen, gifter sig 1298 är krönikans hjälte Erik 16 år gammal. En rad fester och fälttåg upptar berättelsen tills den kommer fram till den dramatiska skildringen av Nyköpings gästabud — ett nytt och omvänt brödrasvek, som resulterar i Eriks och Valdemars kvalfulla död. Adeln reser sig mot den svekfulle Birger, som måste fly, och hans son avrättas som en hämnd och elimineras som säkerhetsrisk. Den i Nyköping dödade Erik hade en son — Magnus — som 1319 väljs till kung vid Mora sten och också blir kung över Norge. Med denna stora händelse avslutas krönikan.

Erikskrönikans författare känner vi inte. Ingvar Andersson har nästan lyriskt beskrivit honom som "en man med betydande kunskap och erfarenhet . . . utrustad med en betydande litterär talang, en svensk klassiker, vars namn är okänt för alla och vars verk är okänt för de flesta av hans landsmän".

Den nyutgivning som Sven-Bertil Jansson nu gjort borde göra krönikan nästan till var mans egendom. För den som läst Pippings vetenskapliga utgåva ter sig Janssons som en revolution. Det är inte bara typografien, den nya rubriksättningen och interpunktionen. Stavningen har ibland förenklats eller förtydligats (Thz blir The, Sudermaland blir Sudermannaland, wnnen blir wunnen etc.). Det jag saknar är bara radindelningen, som kunde följt Pipping, för att underlätta jämförelser och hänvisningar. Anmärkningarna är emellertid bara ytterst marginella. I ett arbete som detta får inledande bakgrundsbeskrivning och kommentar inte ta för stor plats. Avvägningen är svår och synpunkter kan lätt andragas. Kommentaren är som helhet mycket bra: kort, lättläst och pedagogisk. Lite frågande ställer jag mig dock till den utförliga beskrivningen av lekare medan exempelvis "Om brudrovet kan man läsa i en medeltida ballad". Den vetgirige nye läsaren frågar naturligtvis genast: Vilken?

Erikskrönikan är en fristående del i det stora medeltida rimkrönikeverket. Kanske vågar vi hoppas på nyutgivning också av övriga delar?

Gunnel Hedberg

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Konstnär i industrin

av *Gunilla Frick*

Nordiska museets Handlingar 106.

Pris exkl. moms 215:–

Konstnär i industrin är en undersökning av konstnären – designerns roll i svensk industri från Hälsingborgsutställningen 1955 till idag.

Gunilla Frick analyserar steg för steg hur industridesignerns ställning har försvagats. Hon söker orsakerna – ekonomiska förhållanden, smaknormernas upplösning, pressens minskade intresse, koncernsammanslagningar etc.

Studiet av fyra ledande företag, Rörstrand, Orrefors, Borås Wäfveri och Dux utgör grunden för framställningen. Dessutom behandlas Svenska Slöjdföreningens/Föreningen Svensk Forms insatser för industridesign.

Fataburen 1986

Tema: Husdjuren och vi.

Redaktör *Arne Björnstad*

Pris exkl. moms 140:–

Ur innehållet

Gen-väg till kulturarvs bevarande – om genbanker för husdjur, av Per-Olof Palm, Statarna och grisen, av Ivar Lo-Johansson, På höga hästar. Hästen som maktmedel och statussymbol, av Janken Myrdal, Hade djuren det bättre förr, av Mátyás Szabó, Från vilda djur till husdjur, av Johannes Lepiksaar, Kvinnor och kor, av Annika Österman, Kreaturens trånad, av Bengt af Klintberg.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

Tel 08/22 41 20

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Från mjölk till ost

Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige

av *Gustav Ränk*

Nordiska museets Handlingar 66, 2:a oför. uppl.

Pris 125:– exkl. moms.

Osten spelar en viktig roll inom vår matkultur inte minst på grund av de många sorter, med varierande smaker, som vi numera har tillgång till. Osten är intressant även ur kulturhistorisk och kulturgeografisk synvinkel. Den var i äldre tid en viktig produkt i hushållet och det är just ur mångfalden i de lokala traditionerna som nutidens rika sortiment vuxit fram.

Från mjölk till ost är en omfattande kartläggning av mjölkhushållning och ostberedning på den svenska landsbygden under senare delen av 1800-talet och en presentation av ostens och osträtternas historia.

Kvarnarbetarminnen

Skildring av arbetet vid olika kvarnar 1916–1969

av *Helmer Solid*

Pris 75:– exkl. moms.

Helmer Solid var under femtio år kvarnarbetare och hann under denna tid tjänstgöra vid många olika typer av kvarnar från de gamla tullkvarnarna till moderna valskvarnar.

Kvarnarbetarminnen är berättelsen om hur brödsäden förvandlas till olika slags mjöl, gryner och djurfoder. Helmer Solid beskriver på ett detaljerat men ändå lättfattligt sätt det dagliga arbetet vid kvarnarna och hur de fungerade. Han beskriver tillverkningsprocesser och arbetsrutiner och de olika sysslor som krävdes för att hålla verksamheten igång.

Kvarnarbetarminnen handlar också om arbetslivets villkor, om arbetslöshet, konflikter, löner och kvarnnedläggelser, men även om gott kamratskap och sammanhållning. Boken förmedlar på så vis ett stycke svensk arbetarhistoria.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

Tel. 08/22 41 20